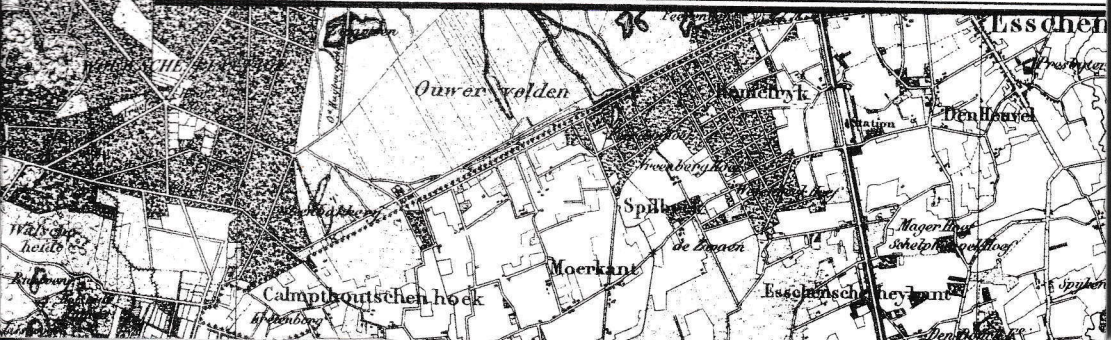

1 - 2000

De parochies van Wouw en Heerle tussen 1615 en 1647

In deel B van "Kerkelijk-godsdienstig leven in westelijk Noord-Brabant, 1580 - 1652" door P.M. Toebak zijn de verslagen te lezen van visitaties door deken Arnoldus Hesselius van de parochies in het toenmalige dekenaat Bergen op Zoom vanaf 1615 tot 1647. Ze zijn geschreven in het Latijn, zoals dat in die tijd door kerkelijke instanties werd gebruikt in akten, brieven, voorschriften en bepalingen enz. De verslagen van de visitaties aan de parochies van Heerle en van Wouw volgen hieronder. De deken visiteerde beide parochies veelal op dezelfde dag.

I. Inleiding

1. Bisdom - dekenaat - parochie

1.1 Katholieke Reformatie

Het concilie van Trente (1545 - 1563) heeft vanuit het centrum van de Rooms Katholieke Kerk zelf een sterke aanzet gegeven tot een eigen Katholieke Reformatie. Scheefgroei in de leer, in liturgische praktijken en moreel gedrag zowel bij de kerkelijke ambtsdragers als bij het gewone kerkvolk moesten worden opgespoord en recht gezet. Diversiteit in tradities moest plaats maken voor een sterke uniformiteit.

Dagelijkse zorg voor die Reformatie kwam het hoogst op de agenda van iedere bisschop te staan. In het kader van deze zorg is in 1559 in de Nederlanden een nieuwe bisdomindeling ingevoerd.

1.2 Bisdom Antwerpen - dekenaat Bergen op Zoom

Vanaf dat jaar worden de meeste parochies, gelegen in wat nu de provincie Noord Brabant is, onttrokken aan het veraf gelegen bisdom Luik. Een groot gedeelte van het huidige West Brabant hoort vanaf 1559 tot het nieuw opgerichte bisdom Antwerpen en wordt ingedeeld bij de twee dekenaten Breda en Bergen op Zoom. In 1612¹ werden de Antwerpse dekenaten van Breda en van Bergen op Zoom verkleind tot

die parochies die behoorden tot Staats Brabant (= gelegen binnen de huidige provinciegrenzen).Tevoren, vanaf de oprichting van het bisdom Antwerpen in 1559, waren beide dekenaten veel groter en bevatten ze ook parochies die behoorden tot Spaans Brabant en die nu in België liggen.

1.3 Doel van de visitaties en karakter van de verslagen

Het lezen van de hele serie visitatieverslagen is al snel niet boeiend meer, wordt zelfs saai! Ze lijken teveel op elkaar. Dat komt omdat de deken te werk lijkt te zijn gegaan aan de hand van een soort checklist. Met behulp daarvan controleerde hij van keer tot keer namens de bisschop hoe het er in de parochie toeling. Hoe zag het kerkgebouw eruit? Werd er zorg besteed aan de kwaliteit en het onderhoud van de liturgische voorwerpen in de kerk, zoals de kelken en ander vaatwerk, het altaarlinnen? Werd alles goed schoon gehouden? Was er een afsluitbare doopvont? Was er een goede biechtstoel en een preekstoel? Hoe functioneerde de pastoor? Hoe stond het met zijn bekwaamheid en met zijn moreel gedrag? Was er een koster en een schoolmeester (voor het godsdienstonderricht aan kinderen) en hoe kweten die zich van hun taak? Hoeveel kinderen volgden dat godsdienstonderricht? Hoeveel mensen "hielden hun Pasen", d.w.z. hoeveel mensen kwamen er ieder jaar met Pasen (te biechten en) te communie? Hield de pastoor de registers van gedoopten, getrouwen en overledenen goed bij? Waren er parochianen van het katholieke geloof afgefallen en overgegaan naar de gereformeerde religie, die overal in de dorpen en steden hier probeerde binnen te dringen? Zo ja, hoeveel waren er dat? Hoe was de verhouding tussen kerk en plaatselijke overheid? Hoe zat het met de financiën van kerk- en armbestuur?

Zo'n lijst laat vermoeden dat tevoren in parochies met deze vraagpunten niet al te zorgvuldig en nauwkeurig werd omgegaan en dat er hier en daar nodig orde op zaken gesteld diende te worden.

Na het Concilie van Trente probeerde de hogere kerkleiding in ieder bisdom op deze manier de ingeslopen misstanden in parochies te signaleren en uit de weg te ruimen. De herhaalde visitatie van die parochies door de deken was in deze eerste decennia van de Katholieke

Reformatie een effectief instrument. Iedere deken stuurde zijn verslagen naar de bisdomleiding. In een vergadering met alle dekens besprak de bisschop de visitatieverslagen, die hij tevoren had doorgelezen en vaak van persoonlijke aantekeningen had voorzien.

Aan het eind van de lange serie visitatieverslagen van een parochie, juist in de moeilijke tijd van oorlogshandelingen en van de eerste, soms felle pogingen tot protestantisering van de steden en dorpen van Breda en van Bergen op Zoom, krijgt men toch kansen tot een samenvatting en tot conclusies over op- en neergang in zo'n parochie en over de geleidelijke invoering daar van de algemeen aangepakte Katholieke Reformatie.

Met deze vertaling en publicatie ervan in De Vierschaer zijn de visitatieverslagen in ieder geval bereikbaar en voor de geïnteresseerde die aan het doorlezen van alle verslagen geen behoefte heeft, is het wellicht interessant om vanaf III kennis te nemen van een samenvatting en van enige conclusies.

1.4 Dekens Hesselius

Arnoldus Hesselius was pastoor te (Oud) Gastel van 1606 tot 1655, in welk jaar hij daar is overleden en werd begraven in de grafkelder van zijn ouders in de plaatselijke parochiekerk. De bewaard gebleven grafsteen - later geplaatst tegen een buitenmuur van het priesterkoor - vermeldt de namen van zijn ouders: Lambrecht van Hestelt (overleden in 1612) en Maria van Houten (overleden in 1640). De naam "Hesselius" zou dus een latinisering zijn van de naam "van Hestelt".

In 1613 is Hesselius aangesteld tot landdeken van het Antwerpse dekenaat Bergen op Zoom. Het behoorde tot de taak van de deken om liefst ieder jaar de parochies van zijn dekenaat te visiteren. In de jaren 1616 tot en met 1620 wordt Hesselius tijdens de visitaties vergezeld door aartsdiaken De Witte, een hooggeplaatste functionaris in het bisdom Antwerpen. Mogelijk heeft de toen nog jonge deken na de eerste visitaties in het jaar 1615 aan het bisdom om assistentie gevraagd.

Tot het dekenaat Bergen op Zoom behoorden sinds 1612 negentien parochies, n.l. Bergen op Zoom, Fijnaart, Gastel, Halsteren, Heerle, Hoeven, Huijbergen, Klundert, Kruisland, Nispen (na 1641), Ossendrecht, Oudenbosch, Prinsenland, Putte, Roosendaal, Rucphen (tot 1641),

4

Standdaarbuiten, Steenberg, Willemstad en Wouw. Hesselius schreef tussen 1615 en 1647 maar liefst 215 verslagen over de visitaties in zijn district. De St.-Gertrudisparochie van Heerle en de St.-Lambertusparochie van Wouw visiteerde hij 21 keer².

1.5 Inkomsten van de kerk en van de pastoor

Kerkelijke instellingen als abdijen en kapittels waren vaak eigenaren van het zgn. "tiendrecht"³ op sommige percelen grond. Dat was ook onder Wouw en Heerle het geval. De Cisterciënzerabdij van "St.-Bernardus op de Schelde" te Hemiksen (nabij Antwerpen) was door aankoop sinds 1277 eigenaar van alle tiendrechten in Wouw en tussen 1277 en 1307 was het Bergse pastoraat door schenking eigenaar geworden van de grote, de kleine en de zgn. novale tienden in Heerle. Uit de opbrengsten van de tienden droeg de eigenaar van de tiendrechten bij in de kosten van kerk en zielzorg. Van sommige tiendopbrengsten kreeg de pastoor een derde deel. Het behoorde tot zijn vaste jaarlijkse inkomsten, die in veel parochies van die tijd zeker niet groot genoemd moeten worden (zie eindnoot 18).

Ook konden de tienden door rentmeesters van de tiendgerechtigde telkens voor drie jaar worden verpacht. De pachter van een tiende betaalde vooraf een vastgesteld bedrag en ontving dan jaarlijks -in geld of in natura- het tiende gedeelte van de werkelijke oogstopbrengst van dat bepaalde perceel. Dat kon het ene jaar mee-, het andere jaar tegenvallen. Het was een vorm van speculeren!

In het openbaar diende verantwoording te worden afgelegd van de jaarrekeningen (computus) die de inkomsten en uitgaven van een parochie bevatten, dus ook de tiendopbrengsten voor pastoor of parochie. Die verantwoording gebeurde meestal tegenover de pastoor en een vertegenwoordiger van het dorpsbestuur. Men noemde dat "het afhoren" van de jaarrekening van zowel het kerkbestuur, "de kerkfabriek" genoemd als het armbestuur, dat "Tafel van de H. Geest" heette. In die tijd hadden zowel burgerlijke als kerkelijke overheid met beiden bemoeienis.

1.6 Collatie-recht

Zoals het in de middeleeuwen en ook nog lang daarna gebruik was dat

katholieke landsheren en ook de van hen afhankelijke leenheren zich verplicht hadden om als patroon van hun gebied een bijzondere zorg voor de kerken op zich te nemen, zo verplichtten op veel kleinere schaal sommige tiendheffers zich op hun beurt om in dorpen of grotere woongebieden voorzieningen voor de zielzorg op zich te nemen, met name de zorg voor de benoemingen van de kerkelijke bedienaren (personaatsrecht). Zelfs de bisschop van Antwerpen werd in de 17^e eeuw ter benoeming aan Rome voorgedragen door de aartshertogen te Brussel, landvoogden in de Nederlanden van de Spaanse koning. De eigenaar was dan de collator van de zielzorg ter plaatse, had het zgn. collatierecht, het recht tot het voorstellen van een pastoor, die vervolgens nog door de bisschop moest worden benoemd. De collator van de Wouwse parochie in de tijd van deken Hesselius was de prelaat van de abdij St.-Bernardus op de Schelde te Hemiksem. Collator van de parochie te Heerle was het Bergse stadskapittel⁴. Ook al werd wel eens van het collatierecht gebruik gemaakt om andere dan kerkelijke bedoelingen van de eigenaar te bereiken, het bisdom erkende vrijwel altijd het verworven recht van de collator, maar achtte zichzelf verantwoordelijk voor het morele en pastorale gehalte van de zielzorg in de parochies van het bisdom, die tijdens de visitaties door de deken werden gecontroleerd.

2. Plaatselijk burgerlijk bestuur

Tot de Franse tijd (ongeveer 1800) was het oudste orgaan van plaatselijk zelfbestuur doorgaans de eigen schepensbank, waarvan het de eerste taak was als gemeentelijke rechtbank te functioneren en pas in de tweede plaats ook als bestuurscollege. De leden van de schepensbank werden uit de eigen burgerij oorspronkelijk ieder jaar opnieuw aangesteld -of hun lidmaatschap werd jaarlijks verlengd- door de stadsheer, hier de markies van Bergen op Zoom. De schepenen hadden als hun voorzitter de schout die bij uitstek als vertegenwoordiger van de stadsheer gold. In Wouw werd in de 17^e eeuw de schoutfunctie uitgeoefend door de drossaard die door de markies veelal voor het leven werd aangesteld. In deze politieke functie⁵ was zijn eerste taak die van officier van justitie: het opsporen en arresteren van misdadigers. Hij was dus voorzitter van de

4

schepenbank, evenwel zonder stemrecht, maar als de afgevaardigde van de markies is zijn invloed op de schepenbank ook in bestuurlijke zaken zeker groot te noemen.

II. Vertaling van de verslagen

Visitatieverslag van deken Arnoldus Hesselius, 1615

blz. 4⁶

Wouw

Op dezelfde dag (20 mei) visiteerde ik de kerk van Wouw. Het heilig Sacrament wordt nu op een eervolle plaats bewaard achter het altaar. Daar worden ook de heilige oliën⁷ bewaard. De pastoor heeft de sleutel. Ze hebben een kelk waarvan de cuppa van verguld zilver is. De ciborie om de H. Hostie naar de stervenden te brengen is van zilver. In de sacristie staat een stenen doopvont. De doop- en huwelijksregisters worden goed bijgehouden. Er is een preekstoel en een biechtstoel. Het altaar is passend van ornamenten voorzien; het priesterkoor is naar verhouding zuiver. Er is nog geen gedrukt pastorale⁸. Er is een beneficie ter ere van de heilige Maria.⁹ De pastoor heeft een lijstje met de goederen van dit beneficie. Hij wilde het overhandigen aan uw Hoogwaardige Excellentie. Ze hebben een kapelaan die bij de mensen wonderlijk goed staat aangeschreven. Hij had evenwel problemen met de koster die op een schandelijke manier kwaad van hem gesproken heeft. Maar die koster gaat nu weg en een andere uit het Kempenland volgt hem op. De kapelaan heeft ook moeilijkheden met de pastoor van Roosendaal en met die van Herle over zaken die uw Hoogwaardige Excellentie bekend zijn.

De kapelaan houdt catechismuspreken op zon- en feestdagen in de vroegmis. Men zegt dat hier zeer weinig ketters¹⁰ zijn. De registers van de kerkfabriek en van de tafel van de H. Geest heb ik toentertijd niet kunnen inzien, deels vanwege de kwesties met de kapelaan, deels omdat de pastoor het beter vond om die nu maar te laten voor wat ze zijn.

blz. 4

Heerle

Op 20 mei visiteerde ik ook de kerk van Herle. Opzij in het koor is een passende en zuivere plaats voor het Heilig Sacrament¹¹. Daar worden de heilige oliën bewaard. De pastoor bewaart de sleutel. Ze hebben een kelk, waarvan de cuppa¹² van verguld zilver is. De corporales¹³ zijn schoon. Er is een koperen doopvont. Mettertijd kopen ze een stenen. De doop- en huwelijksregisters worden goed bijgehouden. Er is een preekstoel maar geen biechtstoel. Ze zullen zorgen dat die er komt. Ze hebben voldoende mooie ornamenten. Er zijn drie altaren die er voldoende toegerust en verzorgd uitzien. Er zijn ook voldoende (liturgische en pastorale) boeken. Op feestdagen verklaart de pastoor tijdens de preek de catechismus. Hij valt bij de mensen in de smaak. De rekeningen worden geschreven door de secretaris van Wouw, die ze ook bewaart. Maar omdat die secretaris niet thuis was, heb ik ze niet kunnen inzien. De toren dreigt in te storten. Onlangs is de pastorie herbouwd. Er is geen schoolmeester.

Visitatieverslag van aartsdiaken Cornelius de Witte en deken Arnoldus Hesselius, 1616

blz. 7

Wouw

De collator van de kerk te Wouw is de prelaat van (de abdij van) St.-Bernardus (te Hemiksem). De pastoor heet Marcus de Grove. Hij heeft een kapelaan. Het Heilig Sacrament wordt bewaard op een eervolle plaats. Ze hebben een zilveren doosje om de H. Hostie naar een zieke te brengen. Ze hebben een biechtstoel en een preekstoel en in de sacristie staat een stenen doopvont. We hebben deze kerk slechts vluchtig bezocht omdat de pastoor niet thuis was. Er is een koster die tevens schoolmeester is; een man die het niet al te nauw neemt, aan de drank is en ook nog bijgelovig. Hij beloofde zijn leven te beteren. Onlangs heb ik hem nog maar eens gewaarschuwd. Er waren (met Pasen) ongeveer 700 communicanten.

blz. 7

Heerle

De collator van de kerk te Herle is het Bergse kapittel. De pastoor is weer

41

geheel hersteld van een ziekte. Hij doet zijn werk goed. Het Heilig Sacrament wordt op een eervolle plaats bewaard. Ten tijde van de visitatie was de pastoor naar zijn vaderland. Een kerkmeester heeft voor ons de kerk geopend. Wij bevonden er alles keurig in orde. Er zijn drie altaren: het hoogaltaar, een altaar gewijd aan de H. Maagd Maria, en een altaar ter ere van St.-Joris en van andere heiligen. De klokkentoren moet nodig gerestaureerd worden. Op feestdagen houdt de pastoor catechismuspreken. In Herle -zo vertelde mij de pastoor toen ik hem bij gelegenheid van zijn ziekte bezocht- waren er met Pasen 120 communicanten¹⁴. Er is daar slechts één openlijke ketter, terwijl twee of drie hun plichten verzuimen.

Visitatieverslag van aartsdiaken Cornelius de Witte en deken Arnoldus Hesselius, 1617

blz. 9

Wouw

Op 19 april visiteerden we de kerk van Wouw. Pastoor is de heer Marcus de Grove. Hij was in Bergen op Zoom. Hij heeft een kapelaan. Het benoemingsrecht voor de zielzorg hier hoort toe aan de prelaat van (de abdij van) St.-Bernardus (te Hemiksem). Op het feest van St.-Leonardus is er een processie. De patroonheilige van de kerk is St.-Lambertus. De altaren zijn van de benodigdheden voorzien en zijn met hekken omsloten. Het Heilig Sacrament wordt bewaard in een nieuwe en afgesloten kast achter het altaar. Daarin worden ook de heilige oliën bewaard. Ze hebben een doorzichtige monstrans¹⁵, maar die is van koper. De ciborie om de H. Hostie naar een stervende te brengen en de kelk zijn van zilver met een geheel vergulde cuppa. Ze hebben een stenen doopvont in de sacristie. Ze hebben een Romeins¹⁶ missaal en pastorale. Ze hebben een preekstoel en een biechtstoel, maar nog zonder traliewerk. Het kerkhof is met een muur omgeven. De bestuurders van de kerkfabriek en van de tafel van de H. Geest zijn gerespecteerde en katholieke mensen. Ze leggen de eed af aan het dorpsbestuur. Tegenover hen leggen ze ook verantwoording af over de jaarrekening. De drossaard zal er in het geheim voor zorgen, zo beloofde hij, dat de rekeningen worden overgeschreven en aan uw Hoogwaardige Excellentie worden

toegestuurd. Het juiste aantal communicanten (van de afgelopen Pasen) kon ik niet te weten komen, omdat de pastoor afwezig was. De kapelaan zei dat het er ongeveer 700 zullen zijn geweest. Er zijn zeer weinig ketters, toch zijn er zeker 300 parochianen die op Pasen niet te communie zijn geweest. Ze hadden geen koster en geen schoolmeester. Nu hebben ze de heer Cornelius Jansen, die onlangs als pastoor van Rucphen is afgezet. De kapelaan houdt catechismus-preken voor het volk. Wouw telt veel gehuchten. Hainck, waar een kapel is, waarvan de muren nog steeds overeind staan; Burckelaer. Vinckebroeck, dat een grote kapel heeft; we hebben die echter niet gezien. Boinck. Vroenhout, dat ook een grote kapel had; de muren staan er nog. Het is een groot gehucht nabij Cruijslant. Tenslotte Den Hille. Alle bewoners ervan ontvangen alleen in Wouw de sacramenten. Burgerlijk horen ze onder Roosendaal. Wouw heeft nog een gehucht in de richting van Steenberg, dat gedeeltelijk hoort tot de Wouwse kerk, gedeeltelijk tot die van Herle. De doop- en huwelijksregisters worden bijgehouden, maar de getuigen ter bevestiging werden er niet bijgeschreven. Ik heb gezegd dat die er alsnog bijgeschreven moeten worden.

blz. 10

Heerle

Dezelfde dag (19 april) visiteerden we de kerk te Herle. St.-Gertrudis is de patrones. Het benoemingsrecht (in deze parochie) hoort toe aan het Bergse kapittel. De pastoor heet Hermannus Bevers. Hij is een vroom en goed man; de mensen houden van hem. Hij klaagt over zijn salariëring.¹⁷ Ik hoop dat daar inmiddels in is voorzien. Het Heilig Sacrament wordt bewaard opzij in het priesterkoor in een kastje dat passend is geschilderd en zuiver is. Ze hebben geen enkele ciborie. De H. Hostie wordt naar de zieken gebracht in een doek, die zich in een gebedenboek bevindt. Er is een altaarsteen.¹⁸ De vereiste (liturgische en pastorale) boeken zijn aanwezig. Er zijn drie altaren passend voorzien van retabels.¹⁹ Ze hebben wel dubbele of driedubbele ornamenten. Ze hebben een kelk waarvan de cuppa van verguld zilver is. Ze hebben een doopvont, maar van koper, achter het altaar geplaatst en afgesloten. Er is een preekstoel maar een biechtstoel ontbreekt. De toren wordt gerestaureerd. Het kerkhof is aan

41

alle kanten afgesloten.²⁰ Er zijn geen ketters. De pastoor past zijn preken aan de catechismus aan. Ze hebben geen schoolmeester, maar een gerespecteerde inwoner wil door zijn zoon de jeugd gaan onderwijzen. Het gehucht Moerstraten hoort gedeeltelijk bij de Herlese kerk, gedeeltelijk bij die van Wouw. Ze hebben daar eigen schepenen. De tienden van dat gehucht zijn in handen van het klooster van St-Bernard (in Hemiksem). Er is in Herle een pastorie waarin de pastoor woont. De jaarrekeningen van de kerkfabriek en van de tafel van de H. Geest zou zelfs Hercules nauwelijks uit de handen van deze gemeenschap kunnen trekken!

Visitatieverslag van aartsdiaken Cornelius de Witte en deken Arnoldus Hesselius, 1618

blz. 13

Wouw

Op dezelfde dag, 10 mei, visiteerden we de kerk van Wouw. Haar patroon is de H. Lambertus. De collator is de prelaat van de abdij van St.-Bernard (te Hemiksem). De heer Marcus de Grove is er pastoor. Hij is licentiaat²¹ in de theologie. De kapelaan, de heer Joannes Baerstroij, zou graag een goed pastoraat willen hebben. Schoolmeester en koster is de heer Cornelius Jansen, die pastoor is geweest in Rucphen. Hij wordt nu zowel vanwege de kerk (*als koster*) als vanwege de gemeente (*als schoolmeester P.B.*) geprezen. De gemeente verhoogde zijn salaris. Het Heilig Sacrament wordt bewaard in een houten kast achter het altaar. Daar worden ook de heilige oliën bewaard. Op de eerste mei is er in de kerk ingebroken en gestolen. De dieven gooiden de Heilige Hosties op de grond en de kelk hebben ze gestolen. Een kerkmeester heeft 12 Vlaamse Ponden geschonken, waarmee ze een nieuwe kelk zullen kopen. De ciborie waarmee de H. Hostie naar zieken wordt gebracht hebben de dieven over het hoofd gezien omdat die in een doek gewikkeld was. In de sacristie staat een stenen doopvont. Er is een preekstoel, ook een biechtstoel, evenwel niet van traliwerk voorzien. De namen van de dopelingen en van hen die getrouwd zijn worden ingeschreven zoals het hoort. In de kerk zijn opnieuw acht altaren opgericht, drie met retabels. De overige hebben tot nog toe geen

4

ornamenten. Ze hadden (dit jaar) bijna 750 (Paas-)communicanten. Er zijn nauwelijks ketters. Ze hebben een altaarsteen. Ik verwacht een register van de andere ornamenten.

blz. 14

Heerle

Op dezelfde dag (10 mei) visiteerden we de kerk van Herle. De patrones van deze kerk is de H. Gertrudis. Pastoor is de heer Hermannus Bevers. Het benoemingsrecht voor de zielzorg hier behoort toe aan het Bergse kapittel. Het Heilig Sacrament wordt bewaard op een eervolle plaats in de noordkant van het koor. Tot nog toe wordt de H. Hostie in een corporale die ingevouwen wordt in een gebedenboek naar zieken gebracht. Daar worden ook de heilige oliën bewaard. Ze hebben een altaarsteen. Er waren 140 (Paas-)communicanten. Er zijn geen ketters bekend, terwijl weinigen hun plichten verwaarlozen. Er zijn daar drie passend ingerichte altaren, waarvan er een met een hek is afgesloten. Er is een preekstoel maar nog altijd geen biechtstoel. De toren is al hersteld. Het overige verkeert in dezelfde staat als vorig jaar.

Visitatieverslag van aartsdiaken Cornelius de Witte en deken Arnoldus Hesselius, 1620

blz. 18

Wouw

We hebben de kerk van Wouw gevisiteerd. De patroon is de H. Lambertus. Het Heilig Sacrament wordt bewaard in de noordzijde van het koor, in een houten kastje dat in de muur is ingesloten. Er is een doorzichtige monstrans van koper en een verguld zilveren kelk; eveneens een zilveren ciborie voor de ziekencommunie. Het altaarlinnen en de corporales zijn schoon. De altaarsteen is onbeschadigd. Ze hebben een stenen doopvont in de sacristie. De namen worden ingeschreven. De busjes voor de heilige oliën zijn van tin. Er is een biechtstoel en een nieuwe preekstoel. Drie altaren zijn voorzien van retabels. Er is een Romeins missaal. Er is nu een nieuw Romeins graduale²² en een Mechels²³ pastorale. Uit de fundatie van iemand is een nieuwe (gods)lamp aangeschaft. De kleine vieringtoren hangt scheef en dreigt

omlaag te storten. Het zou goed zijn als die tijdig met balken zou worden gestut. Het kerkhof is ommuurd. De schoolmeester is de heer Cornelius Jansen. Nog steeds gedraagt hij zich goed. Ze hebben (dit jaar) ongeveer 800 communicanten gehad. Er is één inwoner die regelmatig een ketterse kerk bezoekt. Over de Wouwse beroeringen schrijf ik niets. Uw Hoogwaardige Excellentie heeft ze beter leren kennen dan ik.

blz. 19

Heerle

We visiteerden de kerk van Herle. De pastoor is de heer Hermannus Bevers, een man met een uiterst integere levenswijze. De patrones van de kerk is de H. Gertrudis. Het Heilig Sacrament wordt bewaard in een muur van het koor, op een eervolle plaats. De H. Hostie wordt in een corporale naar de zieken gebracht. Er is een koperen doorzichtige monstrans en een verguld zilveren kelk. De busjes voor de heilige oliën zijn van tin. Het altaarlinnen en de corporales zijn schoon. De altaarsteen is gedeeltelijk beschadigd, maar de kelk kan er op staan. Er is een Romeins missaal en het Mechels pastorale handboek. Er is een handgeschreven graduale, zo te zien volgens Luiks²⁴ gebruik. Er is geen antifonale.²⁵ Er is een koperen doopschotel. De doop-, trouw- en overlijdensregisters worden bijgehouden. Er is een preekstoel. Voor de biecht wordt een gewone stoel gebruikt zonder traliwerk. Er zijn 6 alben, 4 kazuifels, een koorkap, 5 of 6 antependia²⁶, drie stel gordijnen. Uit Herle zelf waren er (met Pasen) 112 communicanten, uit omliggende plaatsen 20. Er is geen enkele ketter. De koster leidt de school; hij heeft 21 leerlingen. De jaarrekeningen van de kerkfabriek en van de tafel van de H. Geest worden door de pastoor opgesteld en ze worden afgehoord²⁷ voor pastoor en gemeenschap.

Visitatieverslag van deken Arnoldus Hesselius, 1622

blz. 23

Wouw

Hier is een reguliere kerk van het klooster van St.-Bernardus (te Hemiksem). De patroon is de H. Lambertus. Pastoor is de heer Joannes van Baesrode. Het tabernakel voor het Heilig Sacrament is uit de

omgeving van het hoogaltaar verplaatst naar een zijwand van het koor. Ze hebben een monstrans van verguld koper. En een grote kelk van verguld zilver. De ciborie voor de ziekencommunie is van zilver. Het busje voor de ziekenolie is van zilver. De overige busjes (voor de heilige oliën) zijn van tin. Ze hebben een preekstoel, een biechtstoel en een stenen doopvont in de sacristie. Alle namen van de gedoopten, de getrouwen en de overledenen worden ingeschreven. Er waren 800 communicanten of daaromtrent. Ze hebben een Romeins missaal, pastorale en graduale. De heer Cornelius Jansen is er kapelaan, koster en schoolmeester. Ze hebben een hangende godslamp, uit een reeds eerder gevestigde fundatie. De ruzie tussen de pastoor en de drossaard en de zijnen is nu gesust. Aan het dak van de kerk is restauratie nodig.

blz. 23

Heerle

Pastoor van de kerk te Heerle is de heer Hermannus Bevers. Patronen is de H. Gertrudis. Het tabernakel voor het Heilig Sacrament is in een zijwand van het koor. Ze hebben een kelk met een vergulde cuppa, maar de pastoor gebruikt tot nog toe een tinnen exemplaar. De busjes voor de heilige oliën zijn van tin. De ziekencommunie wordt meegedragen in een zuivere corporale. Ze hebben een koperen doopvont of een doopschotel. Er zijn dubbele ornamenten, maar de voornaamste zijn in Antwerpen.²⁸ Op één familie na gaan allen op Pasen te communie. De schoolmeester, Petrus Joannes Brants, heeft weinig leerlingen. Het is een schandelijk misbruik, dat na de doop de kinderen worden meegedragen naar de herberg, waar dan een feest wordt gegeven. Het kerkhof is aan de voorkant afgesloten met een houten schutting. Het wordt voor een bepaalde prijs verpacht.²⁹ De jaarrekeningen worden door de pastoor opgemaakt en worden elk jaar afgehoord.

Visitatieverslag van deken Arnoldus Hesselius, 1623

blz. 25

Wouw

Het dak van de kerk is op vele plaatsen lek. De schoolmeester, de heer Joannes Jansen, wil de school niet meer leiden. Ze zoeken een andere

koster, die ook de jeugd zal onderrichten.

blz. 25

Heerle

De Herlese pastorie is voor een groot deel verwoest. De pastoor woont nu in de kerk, onder de toren. De houten schutting voor het kerkhof is totaal verwoest. *(Misschien als gevolg van de sinds 1621 scherp opgelaaide strijd tussen Spaanse en Staatse legereenheden die elkaar in deze streken bevochten om het bezit van de steden Bergen op Zoom en Steenbergen? P.B.)*

Visitatieverslag van deken Arnoldus Hesselius, 1626

blz. 29

Wouw

Visitatie van de Wouwse kerk. De patroon van deze reguliere kerk van het St.-Bernardusklooster (te Hemiksem) is de H. Lambertus, maar op het feest van St.-Leonardus wordt er een processie gehouden. Pastoor is de heer Joannes Baesrode. Na het overlijden van de heer Cornelius Jansen heeft hij geen kapelaan meer. De plaats waar het Heilig Sacrament wordt bewaard in de noordzijde van het hoogkoor, buiten de omgeving van het hoogaltaar, is voorzien van een met ijzerwerk getralied deurtje. Maar vanwege het vocht aldaar wordt het Heilig Sacrament nu bewaard in een houten kastje achter het altaar. Ze hebben een verguld zilveren kelk, een koperen doorzichtige monstrans, een zilveren doosje voor de ziekencommunie en de ziekenolie. De corporales en het altaarlinnen waren zuiver. Ze kochten een heel mooi kazuifel van een Bergse militair. Ze hebben negen altaren, maar slechts drie ervan hebben ook retabels. Er is een godslamp, die overigens zelden brandt. Ze hebben een Romeins misaal, graduale en pastorale. Er is een preekstoel en biechtstoel met traliwerk. In de sacristie staat een stenen doopvont. De namen van gedoopten, gehuwden en overledenen worden in registers ingeschreven. De pastoor zegt dat hij uit de catechismus voorleest op de zondagen. De koster leidt de school. Hij was niet thuis; men zegt dat hij zijn werk goed doet. De bestuurders van de kerkfabriek en van de tafel van de H. Geest zijn gerespecteerde mensen. Sinds de

laatste tien jaar zijn er geen jaarrekeningen verantwoord; al lang geleden zijn ze met die van één jaar begonnen, maar dan in de omgekeerde volgorde! De gemeente eigent zich de opbrengsten toe van de beneficies, die de kapelaan gewoon was te ontvangen. Op het kasteel is een beneficie van 42 gulden, die door de markies wordt betaald. De droschaard³⁰ zegt dat hij de H. Missen elders laat celebreren. Met Pasen waren er ongeveer 800 communicanten. De pastoor beloofde voor het register met de fundaties³¹ te zorgen. Hij zei n.l. dat hij alleen verplicht was om de H. Mis te lezen op zon- en feestdagen. De kapel op Vroenhout is totaal ingestort. De goederen van deze kapel, die groot en mooi was, zijn, zo wordt gezegd, allemaal achter de wolken verdwenen!

blz. 30

Heerle

Visitatie van de kerk te Herle.

De patrones van deze kerk is de H. Gertrudis. Pastoor is de heer Joannes Bevers. Het benoemingsrecht voor de zielzorg behoort toe aan het Bergs kapittel. Er is een kelk met een zilveren cuppa. De H. Hosties voor zieken worden bewaard in een tinnen kelk. Die worden naar de zieken gebracht in een zilveren doosje in de vorm van een Lam Gods. De busjes voor de heilige oliën zijn van tin. De altaarsteen van het hoogaltaar heeft een beschadigde hoek, maar is zo groot dat kelk en hostie er gemakkelijk een plaats op hebben. Ze hebben drie ingerichte altaren, elk met eigen ornamenten: het hoogaltaar, een altaar ter ere van de goddelijke Maagd en een ter ere van het heilig Kruis. Ze hebben voldoende en zuivere altaardwalen en corporales; 4 of 5 nieuwe alben, twee koorkappen, twee dalmatieken, 4 kazuïfels. Er zijn twee zilveren ampullen. Ze hebben een preekstoel. Er is nog steeds geen biechtstoel. Er is een koperen doopvont. Het pastorale is aan het Romeins ritueel³² aangepast. Er is een Romeins missaal. De overige boeken zijn handgeschreven. Het dak van de sacristie is al eerder ingestort. Ze hebben er geen school. De kinderen gaan regelmatig in Wouw naar de school. Er is een koster. Hier zijn geen fundaties, behalve die door de pastoor eigenhandig op een lijstje geschreven zijn.³³ De bestuurders van de kerkfabriek en van de tafel van de H. Geest zijn gerespecteerde

4

mensen. Omdat evenwel de drossaard van Wouw geheel alleen alle touwtjes in handen heeft, schrikt hij hen af om hun functie uit te oefenen. De jaarrekeningen worden door de pastoor geschreven en worden tegenover de hele gemeenschap verantwoord. De drossaard wil naar die verantwoording komen luisteren en vraagt daarvoor een salaris van drie gulden daags. De pastoor klaagt er erg over, dat degenen die de kloostertienden verpachten, hem aanzienlijke zwarigheden bezorgen, doordat ze voor een appel en een ei aan de drossaard de tiende laten, waarvan hem als pastoor het derde gedeelte toekomt, dat dan even goedkoop door de drossaard wordt binnen gehaald omdat de pastoor het met deze gang van zaken niet eens en zijn aandeel dus weigert aan te nemen.

Visitatieverslag van deken Arnoldus Hesselius, 1627

blz. 33

Wouw

Visitatie van de kerk te Wouw. Patroon is de H. Lambertus en er is een plechtige processie op het feest van de H. Leonardus. Pastoor is de heer Joannes Baesrode. Het tabernakel voor het Heilig Sacrament is in de noordermuur van het hoogkoor, maar die plaats is zo vochtig, dat de pastoor zich gedwongen ziet om de Allerheiligste Eucharistie te bewaren achter het hoogaltaar in een houten kastje, dat tamelijk goedkoop en zwak gemaakt is, zozeer dat er onlangs een zilveren kelk van 100 gulden uit is gestolen. Ze hebben nu een goedkopere gekocht. De monstrans is van verguld koper. De busjes voor de heilige oliën zijn van zilver. Het altaarlinnen en de corporales waren zuiver. De stenen doopvont in de sacristie is zuiver. Ze hebben zowel een preekstoel als een biechtstoel, die is voorzien van traliewerk. De namen van de gedoopten, gehuwden en overledenen worden op voorgeschreven wijze bijgehouden. Ze hebben een altaarsteen. Het pastorale handboek, het graduale, het antifonale en het missaal zijn Romeins. De pastoor klaagt erover dat de gemeente de opbrengsten van de beneficies, die de kapelaan gewoon is te ontvangen, zich toe-eigent. In het kasteel is een beneficie van 42 gulden, die de heer markies jaarlijks uitbetaalt. Zijn drossaard en ontvanger zegt, dat hij aan de verplichtingen elders laat voldoen. Vorig

jaar is de pastoor begonnen de jaarrekeningen van de kerkfabriek en van de tafel van de H. Geest af te horen, maar wel in de omgekeerde volgorde (*beginnend dus bij het afgelopen jaar en niet bij het jaar waarin hij met het afhoren van de rekeningen gestopt was. P.B.*)

blz. 33

Heerle

De pastoor van Herle was ten tijde van de visitatie vertrokken naar Maastricht om er vrienden te bezoeken, en het dienstmeisje was niet thuis. Daarom kon ik niet de sleutels van de kerk te pakken krijgen, want ze hebben daar geen koster. Ik zag dat de sacristie nog steeds ingestort is en totaal geen dak meer heeft.

Visitatieverslag van deken Arnoldus Hesselius, 1628

blz. 37

Wouw

Visitatie van de kerk te Wouw op 13 mei. Hier is een reguliere kerk van het klooster van St.-Bernard (te Hemiksem). Patroon is de H. Lambertus. De plaats voor het Heilig Sacrament is aan de noordzijde van het koor, maar vanwege de vochtigheid aldaar wordt het bewaard in een houten kastje achter het altaar, een goedkope en slecht beveiligde oplossing. Er is een doorzichtige monstrans van verguld koper, maar dieven hebben het bovenstuk ervan gestolen. Om de communie naar de zieken te brengen, gebruikt de pastoor een verguld zilveren doosje. Er is een verguld zilveren kelk, die een deksel heeft en als ciborie in gebruik is. Er zijn nieuwe zilveren ampullen en zilveren busjes voor de heilige oliën. Op het hoogaltaar bevinden zich een altaarsteen, twee altaardwalen, een kruis en kandelaars. Ze hebben een Romeins misaal en graduale; het pastorale en het processieboek zijn Mechels, terwijl het antifonale handgeschreven is. Er is een preekstoel en een biechtstoel met traliwerk. In de sacristie staat de doopvont. De namen van gedoopten, gehuwden en overledenen worden in registers ingeschreven. De pastoor had met Pasen 1100 communicanten. Van de klachten die sommigen hebben over de pastoor en van hun lasterpraat is uw Hoogwaardige Excellentie op de hoogte. De catechismus wordt nu uitgelegd door de

4

eerwaarde heer Prior. Het dak van de pastorie heeft dringend restauratie nodig. De schoolmeester en koster heet Petrus Brants, een gehuwd man. Hij leert aan enkelen de koorzang. Zijn salaris krijgt hij gedeeltelijk van de gemeente, gedeeltelijk van de kerk. Van de gemeente ontvangt hij 18 Vlaamse Ponden en een hoeveelheid rogge en gerst en van de kerk 6 Ponden. De pastoor heeft zijn dienstmeisje heen gezonden. Sinds negen jaar zijn hier geen rekeningen afgehoord. Ook hier bestaat het grof misbruik, dat de armenmeesters de namen van de bedeeden niet openbaar maken (*zodat controle op de uitgaven niet helemaal mogelijk is P.B.*).

blz. 37

Heerle

Visitatie van de kerk te Herle op 13 mei. Het benoemingsrecht voor deze parochie komt gewoonlijk toe aan het Bergs kapittel. De patrones van de kerk is de H. Gertrudis. Ze hebben een kelk met een zilveren cuppa. Het Heilig Sacrament wordt bewaard in een kastje, dat aangebracht is in de noordermuur van het koor. De busjes voor de heilige oliën zijn van tin, de ampullen zijn van zilver. De H. Hosties voor de zieken worden bewaard in een tinnen kelk en worden naar de zieken gebracht in een zilveren doosje, dat gemaakt is in de vorm van een Lam Gods. Ze hebben driedubbele ornamenten. De altaarsteen is in een hoek beschadigd, maar is nog groot genoeg om er aan kelk en hostie plaats te bieden. Ze hebben een Romeins missaal en een pastorale dat aan het Romeins ritueel is aangepast. De overige boeken zijn handgeschreven. De doopvont bevindt zich achter het hoogaltaar. Het is een koperen bekken, dat met een hangslot is afgesloten. Het dak van de sacristie ligt nog altijd in elkaar. De ornamenten worden bewaard in een kist. Op voorgeschreven wijze worden de namen van gedoopten, getrouwen en overledenen in registers genoteerd. De bestuurders van de kerkfabriek en van de tafel van de H. Geest zijn gerespecteerde, katholieke mannen. Ze leggen verantwoording voor de jaarrekening af tegenover de pastoor en de hele gemeenschap. Voor zo'n kleine plaats beschikt deze kerk over ruim voldoende middelen. De pastoor heeft echter uit de opbrengsten van de kerkelijke goederen slechts vijftig gulden per jaar, de koster dertig.

Andere inkomsten heeft hij niet. Alleen met Pasen had de pastoor 120 communicanten, onder wie velen van buiten de parochie. Hij woont in een hele mooie pastorie.

Visitatieverslag van deken Arnoldus Hesselius, 1630

blz. 42

Wouw

Visitatie van de kerk te Wouw op 15 mei. Dit is een reguliere kerk van de St.-Bernardusabdij (te Hemiksem). De patroon van de kerk is de H. Lambertus. De pastoor is de heer Joannes Baesrode, een wereldgeestelijke (= *niet-kloosterling, priester van het bisdom Antwerpen, P.B.*). Hij heeft alleen maar de zielzorg (*als bron van inkomsten? P.B.*). Hij heeft nu geen kapelaan. De plaats voor het Heilig Sacrament is erg ongeschikt en kwetsbaar. Ik heb bevolen om op het hoogaltaar een tabernakel aan te laten brengen. De kelk is van verguld zilver. De ampullen zijn van zilver. De monstrans is van koper en te nietig voor zo'n plaats. Het doosje voor de ziekencommunie en het ziekenoliebusje zijn van zilver. De busjes voor de (andere) heilige oliën zijn van zilver. De altaarsteen is heel en onbeschadigd. Er staat een kruisbeeld op het altaar. Ze hebben maar weinig ornamenten. Die zijn bovendien erg eenvoudig. Er is een godslamp, een preekstoel en een biechtstoel. Ook is er een kruis met vaandel. Er staan vier nieuwe altaren met retabels: het hoogaltaar, een altaar ter ere van St.-Sebastiaan, een ter ere van St.-Joris en een ter ere van de H. Anna. In de sacristie staat een stenen doopvont. De namen van gedoopten, gehuwden en overledenen worden in registers ingeschreven. Het kerkhof is met een muur afgesloten. De pastoor had met Pasen 1200 communicanten. De kerkrekeningen zijn afgehoord tot en met het jaar 1628. De bestuurders van de tafel van de H. Geest hebben sinds tien jaar geen volledige verantwoording afgelegd over hun jaarrekeningen. De schepenen verhuren de goederen van de kapelanie, tegen de wil van de pastoor in, die hierover niet eens wordt geraadpleegd. De huurders zijn dezelfde als de verhuurders en betalen wanneer en zoveel als het hun uitkomt! Koster Petrus Brants is ook schoolmeester en had ongeveer 100 leerlingen. Sommige jongens leert hij de koorzang. Er wordt uit de catechismus gelezen om acht uur, vóór

de hoogmis en soms om twee uur na de middag.

blz. 42

Heerle

Visitatie van de kerk te Herle op 15 mei. Het benoemingsrecht in deze parochie hoort toe aan het Bergs kapittel. Patrones is de H. Gertrudis. Aan de linkerkant van het koor is de plaats van het Heilig Sacrament, wel goed en stevig, maar vochtig. De doorzichtige monstrans is van koper en geheel verguld. Als ciborie is een verguld-zilveren kelk met deksel in gebruik. De kelk is eveneens van verguld zilver. Het doosje voor de ziekencommunie is van tin. De busjes voor de heilige oliën zijn eveneens van tin alsook de ampullen³⁴. De altaarsteen is in een hoek beschadigd. Ik heb bevolen dat ze een nieuwe moeten kopen. Er zijn drie altaren, die er goed ingericht en welverzorgd uitzien. Kazuifels en overige ornamenten hebben ze voldoende. Er is een missaal en pastorale in de nieuwe uitgave. Maar het graduale en antifonale zijn handgeschreven. Ze hebben nu voor 72 gulden een marmeren doopvont gekocht, die ze in een afgescheiden maar nog niet voldoende beveiligde ruimte een plaats willen geven. Op voorgeschreven wijze worden de namen van gedoopten, gehuwden en overledenen ingeschreven. Ze hebben een wijwatervat met kwast. Ook is er een kruis met vaandel. Er is een preekstoel en een biechtstoel met traliewerk. Er staat een kruisbeeld op het zangkoor. Er is maar één luidklok. Ze hebben een nieuwe godslamp, maar die is nog niet opgehangen. De sacristie en de hele kerk verkeren nu in goede staat. De pastoor is de heer Cornelius van de Meere; de mensen vinden hem goed. Hij had (met Pasen) 300 communicanten, van wie er 50 van buiten de parochie kwamen. Het kerkhof is nog steeds niet goed beveiligd. Er is een koster die redelijk bedreven is in de gregoriaanse zang. Maar er is geen schoolmeester. De kinderen gaan regelmatig naar de school in Wouw. De bestuurders van de kerkfabriek en van de tafel van de H. Geest zijn bekwame mensen. Ieder jaar leggen ze verantwoording van de jaarrekeningen af tegenover de pastoor en de drossaard. De kerk heeft veel bezittingen. De pastoor geeft geen catechismus bij gebrek aan toehoorders. Bijna iedereen gaat naar de catechismuslessen in Wouw.

Visitatieverslag deken Arnoldus Hesselius, 1631

blz. 46

Wouw

Visitatie van de kerk te Wouw. De patroon is de H. Lambertus. Het Heilig Sacrament wordt nu bewaard op het hoogaltaar, dat onlangs zeer mooi is opgebouwd. De altaarsteen is heel en onbeschadigd. Er is maar één altaardwaal, en nog een andere dubbel gevouwen doek. Er is een koperen doorzichtige monstrans. De kelk is van verguld zilver. Er is een kleine zilveren ciborie voor de ziekencommunie. De busjes voor de heilige oliën zijn van zilver, evenals de ampullen. Er is een nieuw antependium, van damast. Er is een Romeins missaal, een Mechels pastorale, een Romeins graduale maar een Luiks antifonale³⁵. Een stenen doopvont staat in de sacristie. De namen worden op de voorgeschreven wijze ingeschreven. In de kruiskoren staan vier altaren die zijn voorzien van retabels (*met afbeeldingen*) van de H. Anna, de H. Maagd Maria, van St.-Sebastiaan, gekocht in 's-Hertogenbosch³⁶, en van St.-Joris. Met de oprichting van een altaar ter ere van de H. Hubertus is men bezig. Er is een preekstoel en een biechtstoel voorzien van traliewerk. Een priester van de St.-Michaelabdij (uit Antwerpen) werkt er als kapelaan. Hij woont op het kasteel maar was niet thuis. Deze houdt catechismuspreken op zondag om acht uur. Het aantal (Paas-)communicanten was ongeveer 1400. De kerk verkeert naar verhouding in goede staat. De schoolmeester, Petrus Brants, had afgelopen winter 105 kinderen in zijn school. In de zomer zijn er dat maar ongeveer 20. Vijf van hen krijgen zangles. Sinds negen of tien jaar zijn de jaarrekeningen van de tafel van de H. Geest niet afgehoord. Die van de kerkfabriek worden ieder jaar verantwoord. De vroedvrouw is katholiek. De koster zorgt voor het luiden van de klok.

blz. 45

Heerle

Visitatie van de kerk te Heerle op 14 mei. De patrones is de H. Gertrudis. De plaats voor het Heilig Sacrament is een kast op het hoogaltaar, door een meubelmaker vervaardigd en goed beveiligd met een slot. De

pastoor bewaart zelf de sleutels. De doorzichtige monstrans is van verguld koper. De grote ciborie is van verguld zilver. Het doosje voor de ziekencommunie en de heilige oliën vormen één geheel en zijn van koper. Ik heb bevolen dat hij zilveren busjes moet aanschaffen. De kelk heeft een verguld zilveren cuppa. De kelkdoekjes zijn zuiver. De altaarsteen is aan een hoek beschadigd. De corporales zijn zuiver. Ze hebben er drie ingerichte altaren. Het hoogaltaar behoorde vroeger toe aan de kerk van de H. Jacobus te 's-Hertogenbosch. Er staat een kruisbeeld op het altaar en een op het zangkoor. Ze hebben voldoende ornamenten in alle soorten. Ze kochten een marmeren doopvont, maar die staat nog niet op de daartoe bestemde plaats. Daarom gebruiken ze nog altijd een koperen doopschotel. De namen van de gedoopten en gehuwden worden in registers ingeschreven, maar de namenlijst van de overledenen was de pastoor kwijt geraakt. Er is nog steeds geen biechtstoel, wel een nieuwe preekstoel. Er zijn voldoende (liturgische en pastorale) boeken. Er is een wijwatervat met kwast. Ook een wierookvat. Het dak van de kerk is met stro gedekt. De toren en de muren van de kerk zullen in de eerst komende tijd worden gerestaureerd. Te 's-Hertogenbosch kopen ze een nieuwe klok van 112 (*zal wel 1200 moeten zijn P.B.*) pond met een uurwerk. De koster is er vandoor gegaan en heeft geld van de kerk meegenomen, ongeveer drie Vlaamse Ponden. Hij genoot onderhoud uit de (opbrengst van de) kerkelijke goederen, die aanzienlijk zijn. De bestuurders van de kerkfabriek en van de tafel van de H. Geest zijn degelijke mannen. Ieder jaar verantwoorden zij de jaarrekeningen; de batig saldo hebben ze besteed. Het kerkhof is met een muur van plagen afgesloten.

Visitatieverslag van deken Arnoldus Hesselius, 1632

blz. 50

Wouw

Op 4 mei visiteerde ik de kerk van Wouw. De patroon van deze kerk is de H. Lambertus. Het Heilig Sacrament wordt nu bewaard op het hoogaltaar, op een passende en goed beveiligde plaats. De sleutels ervan worden bewaard door de pastoor, de heer Joannes Baesrode. Er is een godslamp, die op feestdagen tijdens de H. Mis brandt. De doorzichtige

monstrans is maar van verguld koper. De lunula³⁷ ervan is eveneens van verguld koper. De kelk is van verguld zilver. De busjes voor de heilige oliën zijn van zilver. Een kleine ciborie om de Communie naar de zieken te brengen is van zilver. Zo ook de ampullen. De altaarsteen is heel en onbeschadigd. De corporales zijn mooi. Keurige altaardwalen. Ze hebben nu twee mooie antependia, een van zijde, het andere van verguld leder. Alle andere benodigdheden voor het hoogaltaar zagen er goed uit. Er is een kruis met heilig vaandel. Er is een vat met wijwater, dat op iedere zondag buiten de paastijd wordt vernieuwd. Ze hebben een stenen doopvont in de sacristie. Op voorgeschreven wijze worden de namen van gedoopten, gehuwden en overledenen ingeschreven. Elke zondag en op de voornaamste feesten wordt er gepreekt. Omdat er geen kapelaan is, is de catechismus niet aan bod gekomen. De kapelaan uit Etten is door de pastoor en de gemeente ontvangen. Deze kreeg de voorkeur boven de overige (sollicitanten). Voor het feest van St.-Jan de Doper zal hij naar Antwerpen gaan om zich aan de bisschop te presenteren en het examen af te leggen. Men houdt hem voor een goede en bekwame man. De gemeente zal hem uit de gemeentekas 100 daalders geven, zoals schriftelijk is vastgelegd. 's Morgens na de vroegmis zal hij de catechismus behandelen. Volgens de regels zullen de bestuurders van de kerkfabriek en van de tafel van de H. Geest hem kleine geschenken aanbieden om die aan de kinderen uit te delen. In de kruiskoren zijn zes ingerichte altaren. Het hoogaltaar is nu klaar. Het kostte 1300 gulden. Er is een preekstoel en van traliewerk voorziene biechtstoel. Er waren dit jaar ongeveer 1300 (Paas-)communicanten. Er zijn klachten dat de kerk voor hen soms al te klein is. De bestuurders van de kerkfabriek en van de tafel van de H. Geest zijn katholiek en gerespecteerde mensen. Verantwoording van de kerkrekeningen wordt ieder jaar afgelegd tegenover de pastoor en de schepenen. Zij allen nemen het hele jaar(verslag) in ontvangst en stemmen ermee in. De bestuurders van de tafel van de H. Geest hebben sinds 13 jaar geen verantwoording afgelegd over hun boekhouding. Allen geven de drossaard hiervan de schuld. Intussen gaat toch de zorg voor de armen door. De koster-schoolmeester brengt zijn leerlingen de beginselen van het geloof bij. In de wintermaanden had hij 127 leerlingen, in de zomertijd ongeveer 25.

Die zeggen in de school met duidelijke stem het 'Onze Vader' op, de geloofsbelijdenis enz. Hij begeleidt de kinderen ook naar de H. Mis. En driemaal daags luidt hij de klok. Het kerkhof is met een muur afgesloten. Door de storm zijn er raampanelen (van de kerk) uitgewaaid. De pastorie wordt gerepareerd.

blz. 51

Heerle

Op 5 mei visiteerde ik de kerk te Herle. Pastoor Cornelius ver Mere studeerde op het seminarie (van Antwerpen). Patrones van de kerk is de H. Gertrudis. Het Heilig Sacrament wordt achter slot bewaard op het hoogaltaar. Het is een eervolle plaats en goed beveiligd tegen dieven door ijzeren tralies aan de voorkant van het altaar. De tralies zijn verluchtigd met goudkleurige bloemetjes. De monstrans is van verguld koper. De kelk heeft een verguld zilveren cuppa. Een grotere ciborie is van verguld zilver. Een kleine ciborie voor de ziekencommunie is van koper. Ik heb ze bevolen een zilveren te kopen. De busjes voor de heilige oliën zijn van koper, de ampullen van zilver. De marmeren doopvont staat op een plaats die met een houten traliwerk is afgesloten. De namen van gedoopten, gehuwden en overledenen worden naar behoren ingeschreven. Er zijn drie altaren die van alle benodigdheden goed zijn voorzien, maar er is maar één altaarsteen die in een hoek beschadigd was. Dikwijls waarschuwde ik hen om een nieuwe te kopen, wat ze tot nog toe niet deden. Ik zond ze een altaarsteen uit ons bezit. Voor deze plaats hebben ze voldoende ornamenten. Elke zondag wordt het gewijde water vernieuwd. Er is een preekstoel maar geen biechtstoel. In de paastijd hoort de pastoor biecht vanachter de tralies van de doopkapel. Ik heb bevolen dat ze zo snel mogelijk voor een andere biechtstoel moeten zorgen. Er is een godslamp, die op feestdagen onder de H. Mis brandt. Het aantal (Paas-)communicanten kon ik niet achterhalen, omdat de pastoor afwezig was. Hij was op dezelfde dag geroepen bij een tante van vaders- of moederszijde, die op sterven lag. De schoolmeester had in de wintertijd 20 leerlingen; in de zomer heeft hij er geen enkele. Hij leert aan hen de beginselen van het geloof. Twee ervan leidt hij op tot misdienaars en koorzangertjes. Hij begeleidt de kinderen naar de kerk. Maar de

pastoor geeft geen catechismus, omdat hij geen toehoorders heeft. Zijn parochianen laten dan de eigen kerk leeg en gaan van alle kanten naar de kerk in Wouw. Ze hebben nu een klok van 1200 pond. De bestuurders van de kerkfabriek en van de tafel van de H. Geest zijn degelijke katholieke mannen. Ieder jaar leggen ze op de voorgeschreven manier verantwoording af van de jaarrekeningen. Ook de batig saldo worden door hen goed besteed. Het dak boven het kerkportaal³⁸ hebben ze nog niet gerepareerd. De rest van het kerkgebouw is in goede staat van onderhoud. Ook de pastorie ziet er goed uit. Het kerkhof is omheind en zuiver.

Visitatieverslag van deken Arnoldus Hesselius, 1633

blz. 54

Wouw

In Wouw zijn er woordenwisselingen en ruzies tussen de heer pastoor, zijn kapelaan, de drossaard, de bestuurders van de kerkfabriek en van de tafel van de H. Geest, de schepenen en tenslotte de hele gemeenschap. Het lijkt wel of daar voorgoed de angst is komen wonen! In de kerk is een altaar ter ere van de H. Leonardus opgericht. Ook komt er nog een altaar ter ere van St.-Hubertus. Er waren dit jaar 1500 communicanten. De schoolmeester heeft 120 leerlingen gehad. Er is catechismusuitleg na de vroegmis door de heer Joannes Perx, de kapelaan. Hij heeft er spijt van dat hij zijn scherpe tong gebruikt heeft tegen de pastoor van Halteren. Overigens ontkent hij -want dat wordt van hem gezegd- dat hij zo vreselijk te keer zou zijn gegaan.

blz. 54

Heerle

Opnieuw was de pastoor niet thuis. Met een van zijn ouders was hij op bedevaart naar Scherpenheuvel. Met Pasen heeft hij ongeveer 300 communicanten gehad. Hij heeft nu een koster - schoolmeester, Joannes Pieters. Ze hebben een nieuwe klok. Ze hebben een nieuwe school opgericht uit de middelen van de kerkfabriek en van de tafel van de H. Geest. De schoolmeester heeft (in de wintertijd) 36 leerlingen gehad. Hij leert ze het 'Onze Vader', de geloofsbelijdenis en de tien geboden. Nog

steeds hebben ze geen biechtstoel.

Visitatieverslag van deken Arnoldus Hesselius, 1635

blz. 57

Wouw

Visitatie van de kerk te Wouw. Patroon van de kerk is de H. Lambertus. Het benoemingsrecht voor deze parochie hoort toe aan de abt van de St.-Bernardusabdij (te Hemiksem). Pastoor is de heer Joannes Baesrode, een priester van het bisdom. Er gaan praatjes over hem vanwege zijn dienstmeisje. Kapelaan is de heer Joannes Perx. En over hem doen verhalen de ronde over zijn drank- en praatzucht. Alle koppen staan hier de verkeerde kant op! De plaats voor het Heilig Sacrament is op het hoogaltaar. Er is een koperen doorzichtige monstrans. Er zijn twee verguld zilveren kelken. De doosjes voor de ziekencommunie zijn van zilver. Eveneens de busjes voor de heilige oliën. Negen altaren hebben retabels, behalve dat van de H. Hubertus dat te Antwerpen nog verder in de maak is, in Meer bij Bexius. Een stenen doopvont staat in de sacristie. De namen worden naar behoren ingeschreven. Er is een biechtstoel, voorzien van traliewerk. Bij het biechthoren (bij gelegenheid van Pasen) werd de pastoor geholpen door een pater Franciscaan uit Breda. Met Pasen had hij ongeveer 1400 communicanten. De weesmeesters en de bestuurders van de tafel van de H. Geest willen beiden collecteren in de kerk. Daarover is er onder hen grote ruzie geweest te 's-Gravenhage. Koster is Petrus Brandt; hij is getrouwd. Hij heeft (afgelopen winter) 120 leerlingen gehad. En over hem gaan praatjes vanwege zijn al te zeer bekende onmatigheid. Ze hebben nu een tiendklok van 5050 pond, een geschenk van de abdij, en nog een kleinere die betaald is met geld van de gemeente. Eindelijk zijn nu de kerkrekeningen afgehoord. Die van de tafel van de H. Geest zijn echter de laatste 10 tot 12 jaar niet afgehoord vanwege voortdurende ruzies van de pastoor met de drossaard en de gemeente. De pastorie verkeert in goede staat. Het kerkhof is ommuurd. In deze parochie zijn uiterst weinig ketters.

blz. 58

Heerle

4

Visitatie van de kerk te Herle. Pastoor is de heer Cornelius ver Meren, een priester van het bisdom, die studeerde op het seminarie van Antwerpen. Patrones is de H. Gertrudis. Het benoemingsrecht voor deze parochie hoort toe aan het Bergse kapittel. Het tabernakel voor het Heilig Sacrament is op het hoogaltaar, beveiligd met een stevig slot. Aan de voorkant ervan zijn ijzeren tralies die met goudkleurige bloemfiguurtjes zijn versierd. De doorzichtige monstrans is van koper. De kelk is van verguld zilver. Ook de cibories zijn van verguld zilver. De altaarkleden, de corporales en de alben zijn zuiver. Er zijn drie altaren die van alle benodigdheden goed zijn voorzien. De altaarsteen was beschadigd. Met eigen geld heb ik een nieuwe voor ze gekocht. Het kleine doosje voor de ziekencommunie is van koper. Ik heb bevolen dat ze een zilveren aanschaffen. De busjes voor de heilige oliën zijn van koper en vormen één geheel. Er is een afgesloten marmeren doopvont. De namen van gedoopten, gehuwden en overledenen worden ingeschreven. Ze hebben een hangende godslamp voor het Heilig Sacrament. Er is een preekstoel. Alhoewel ik hem dikwijls heb gewaarschuwd, heeft de pastoor nog steeds niet voor een biechtstoel gezorgd. In aanwezigheid van de eerwaarde heer pastoor van Halsteren en de onderpastoor van Roosendaal antwoordde hij nogal kwaad: "Als ze in Antwerpen graag hebben dat ik een biechtstoel met traliwerk aanschaf, dan moeten ze mij daarvoor ook maar het geld geven, enz." Tot nog toe hoorde hij biecht in een gewone huisstoel. Deze kerk heeft de naam welgesteld te zijn. De pastoor beheert de registers (met bezittingen van de parochie), maar hij heeft ze me nooit willen laten zien. Hij geeft geen catechismusonderricht. Zijn parochianen, zo zei hij, gaan naar de catechismusles in de kerk van Wouw, niet ver van Herle verwijderd. De schoolmeester die tevens koster is, had 20 leerlingen. De sacristie is erg ongeschikt en heeft een slecht dak. De kerk heeft een dak van stro of riet. De luidklok, die niet helder klonk, is al opnieuw gegoten. De pastorie verkeert in goede staat. Het kerkhof is geheel ommuurd. Ook hier zijn maar enkele of helemaal geen ketters. Er waren 360 (Paas-)communicanten. De vereiste (pastorale en liturgische) boeken zijn aanwezig.

Visitatieverslag van deken Arnoldus Hesselius, 1639

blz. 59

Wouw

In Wouw was de plaats voor het Heilig Sacrament niet voldoende stevig. Ik heb bevolen om die met een ijzeren plaat te versterken. Het kerkhof ligt naar alle kanten open, omdat soldaten de ommuring ervan op veel plaatsen hebben verwoest. Er moeten nog vijf of zes jaarrekeningen van de tafel van de H. Geest worden afgehoord. De pastorie is zeer dringend aan restauratie toe.

blz. 59

Heerle

In Herle hebben ze ruzie met de drossaard over een aangelegenheid die uw Hoogwaardige Excellentie bekend is. Nog steeds is er geen biechtstoel. De heer pastoor had een meubelmaker uitgenodigd om er een te maken, maar een kerkmeester wilde die niet betalen. Het geld dat hiervoor bestemd is heeft hij wel! Op hoge toon en met schandelijke woorden sprak hij de pastoor aan.

Visitatieverslag van deken Arnoldus Hesselius, 1640

blz. 62

Wouw

Visitatie van de kerk te Wouw op 23 mei. Patroon is de H. Lambertus. Het Heilig Sacrament wordt bewaard op het hoogaltaar in een kastje, dat met ijzeren tralies is beveiligd. Er is een verzilverd koperen doorzichtige monstrans. De ciborie is van verguld koper. Voor de ziekencommunie is er een zilveren doosje. In de sacristie staat een stenen doopvont. Ze hebben nieuwe registers aangelegd voor de gedoopten, gehuwden en overledenen. Er is een verouderd Mechels pastorale en een klein nieuw exemplaar. Er waren op Pasen ongeveer 1200 communicanten. Het koor is grotendeels overwelfd. De koster - schoolmeester is Nicolaas Mertens. Hij zegt dat hij in Antwerpen (op het bisdom) de eed heeft afgelegd. Hij heeft (in de wintermaanden) ongeveer 160 leerlingen gehad. Hij leidt ook op tot het zingen van het gregoriaans en het dienen van de mis. Er is catechismusonderricht op zon- en feestdagen. De jaarrekeningen van de kerk zijn opgemaakt en afgehoord. Van de tafel van de H. Geest resteren

4

nog de rekeningen van twee jaar.

blz. 62

Heerle

Visitatie van de kerk te Herle op 23 mei. Patrones is de H. Gertrudis. Het Heilig Sacrament wordt bewaard op het hoogaltaar. De ciborie is van verguld koper. Het doosje voor de ziekencommunie is erg minderwaardig. De heer pastoor zei een zilveren Lam Gods te hebben gekocht. Ze hebben een doopvont, maar die was niet afgesloten. Ik heb bevolen om zo snel mogelijk voor een afsluiting te zorgen. De namen van gedoopten, gehuwden en overledenen worden ingeschreven. Hij heeft (met Pasen) ongeveer 450 communicanten gehad. De pastoor zei soms bij zijn Wouwse collega te biechten, soms bij de kapelaan van Halsteren soms bij anderen. Hij heeft zijn dienstmeisje nog niet weggestuurd. Ik heb alle moeite gedaan om dat dienstmeisje ervan te overtuigen dat ze beter weg kon gaan. Ze zei dat ze dit niet zal doen, voordat de pastoor haar tot de laatste cent heeft uitbetaald. En ze voegde eraan toe dat ze van hem nog 180 gulden tegoed heeft. De koster doet zijn werk goed. Hij leert ook de koorzang; hij luidt driemaal daags. De hele kerk is dringend aan restauratie toe. De problemen over de jaarrekeningen en financiële stukken tussen de pastoor en zijn parochie aan de ene kant en de drossaard en de Wouwse secretaris aan de andere kant duren nog altijd voort.

Visitatieverslag van deken Arnoldus Hesselius, 1641

blz. 66

Wouw

Visitatie van de kerk te Wouw op 3 juni. Patroon van de kerk is de H. Lambertus. Het Heilig Sacrament wordt bewaard op het hoogaltaar in een houten kastje, dat met ijzeren tralies is versterkt. De doorzichtige monstrans is van verzilverd koper. De ciborie is van verguld koper. Er is een zilveren doosje voor de ziekencommunie. De busjes voor de heilige oliën zijn van zilver. De corporales, altaarkleden, alben enz. waren zuiver. De altaarstenen zijn heel en onbeschadigd. Een stenen doopvont bevindt zich in de sacristie. Ze hebben nieuwe registers waarin de namen van de

gedoopten enz. worden ingeschreven. Er is een verouderd Mechels pastorale met een klein Romeins ritueel. Nu hebben ze een nieuwe biechtstoel met traliewerk, gemaakt door een meubelmaker. Het hele koor is overwelfd. Er is grote onenigheid over de betaling ervan. De altaren in een kruiskoor zijn deels van alle benodigdheden voorzien, deels wordt er nog aan gewerkt. In een gedeelte van de westmuur is een loden of houten afvoer verdwenen. Met Pasen waren er 1100 communicanten. Er is een geval van concubinaat. De drossaard dwingt hen of tot een huwelijk of tot scheiding. De jaarrekening van de kerk is opgemaakt en afgehoord. De tafel van de H. Geest moet nog drie jaarrekeningen laten afforen; ze zijn nu opgemaakt. Aan de fundatieverplichtingen wordt voldaan. Op zon- en feestdagen is er uitleg van de catechismus. Ze hebben (de stukken van) het concilie van Trente en van de synoden (*bedoeld is: van de synode van het bisdom Antwerpen en van de synode van het aartsbisdom Mechelen, P.B.*). De koster - schoolmeester, Georgius Havebas (*zal wel Havelaers moeten zijn P.B.*), heeft (in de wintermaanden) 160 leerlingen gehad. Hij leert ze de beginselen van het geloof en de gregoriaanse kerkzang. Hij luidt driemaal daags. De drossaard heeft een grafruimte uitgekozen in het midden van het hoogkoor. Hij liet een aanzienlijke grafsteen maken ter nagedachtenis van zijn begraven echtgenote. Hij zegt voor het grafrecht te zullen geven wat billijk en rechtvaardig zal zijn.

blz. 67

Heerle

Visitatie van de kerk te Herle op 3 juni. Patronen van de kerk is de H. Gertrudis. Het tabernakel voor het Heilig Sacrament staat op het hoogaltaar, van een stevig slot voorzien. Er zijn drie altaren die passend van de benodigdheden zijn voorzien. Ze hebben retabels en hele en onbeschadigde altaarstenen. De ornamenten zijn stijlvol en zuiver. De ciborie is van verguld koper. Er is een zilveren kelk met vergulde cuppa. De busjes voor de heilige oliën vormen een eenheid met het doosje voor de ziekencommunie. Ze zijn van koper en minderwaardig. De pastoor zegt dat hij voor de ziekencommunie een zilveren Lam Gods heeft gekocht. Er is een marmeren doopvont, maar die is niet afgesloten. Ik

heb bevolen dat ze die met een slot moeten beveiligen. De namen van gedoopten en gehuwden worden ingeschreven. Ik heb bevolen dat ook de namen van de overledenen moeten worden ingeschreven. Nu hebben ze een biechtstoel met traliwerk, gemaakt door een beeldhouwer. Ze hebben een kruis met een vaandel. Op Pasen gingen ongeveer 450 mensen te communie. De heer pastoor heeft (de akten van) het concilie van Trente, van de synode van Antwerpen maar niet van de Mechelse. Ik heb hem bevolen die te kopen. De kerkrekeningen zijn afgehoord. Met de jaarrekeningen van de tafel van de H. Geest is dat niet het geval, vanwege ruzies tussen de drossaard en de secretaris. De koster leidt de school. Hij leert de beginselen van het geloof. Driemaal daags luidt hij de klok³⁹.

Visitatieverslag van deken Arnoldus Hesselius, 1643

blz. 70

Wouw

Op dezelfde dag, 21 april, visiteerde ik de kerk van Wouw. Het tabernakel voor het Heilig Sacrament bevindt zich op het hoogaltaar. De monstrans is van verguld koper. De ciborie heeft een zilveren cuppa. Het doosje voor de ziekencommunie en de busjes voor de heilige oliën zijn van zilver. De altaarstenen zijn heel en onbeschadigd. De altaarkleden zijn zuiver. Er is een afgesloten doopvont in de sacristie. De namen worden naar behoren ingeschreven. Ze hebben een nieuwe biechtstoel, door een meubelmaker vervaardigd. Er zijn een nieuw missaal, antifonale, graduale en rituaal. De heer pastoor was vertrokken naar Antwerpen en naar de abdij van St.-Bernardus. De kapelaan vertelde mij enkele klachten te hebben over de drossaard en het (gemeente)bestuur. Er waren (met Pasen) 1200 communicanten. De schoolmeester, die tevens koster is, doet hoe dan ook zijn werk. Hij had (in de wintermaanden) 160 leerlingen. Zonder overleg met de pastoor wordt zijn aanstelling verlengd. Er is catechismusonderricht.

Na al dit werk -God zij dank- ben ik op dezelfde dag te voet naar huis gegaan.

blz. 70

Heerle

Visitatie van de kerk te Herle op 21 april. Het tabernakel voor het Heilig Sacrament staat op het hoogaltaar in een houten kast met een stevig slot. De ciborie heeft een verguld zilveren cuppa. Er is een nieuwe verguld zilveren kelk. Het doosje voor de ziekencommunie met het busje voor de ziekenolie zijn van zilver. De busjes voor het chrisma en voor de olie der geloofsleerlingen zijn van zilver. De altaarsteen is heel en onbeschadigd. Er is een nieuw altaar opgericht ter ere van St. Joris, met een retabel. Er is een marmeren doopvont, waarvan het torendeksel aan de randen is vergrendeld. De namen worden ingeschreven. Er is nu een biechtstoel door een meubelmaker gemaakt. Zoals gewoonlijk zijn de rekeningen afgehoord, zonder secretaris. Er zijn 170 leerlingen. (De schoolmeester) leert ze de gregoriaanse gezangen. De pastoor preekt over de catechismus. Er waren (op Pasen) 450 communicanten. Het dak van de kerk behoeft restauratie. De pastorie verkeert in goede staat. Men klaagt dat de kerk veel te klein is. Ik heb ze gewezen op een manier om met weinig kosten die te vergroten. De pastoor klaagt, dat de Bergse dominees weigeren de proclamaties voor het huwelijk te verrichten⁴⁰ (*zo willen die dominees katholieke kerkelijke huwelijken bemoeilijken P.B.*).

Visitatieverslag van deken Arnoldus Hesselius, 1644

blz. 74

Wouw

Visitatie van de kerk te Wouw op dezelfde dag, 2 mei. Patroon is de H. Lambertus. Het tabernakel voor het Heilig Sacrament is op het hoogaltaar. De monstrans is van verzilverd koper. De lunula ervan is verguld. De ciborie heeft een zilveren cuppa. Al het andere liturgisch vaatwerk is van zilver. In de sacristie staat de afgesloten doopvont. De namen worden nauwkeurig ingeschreven. Er waren (op Pasen) 1100 communicanten. Er zijn niet zoveel afvalligen; de kapelaan wist niet hoeveel het er waren en de pastoor was naar Antwerpen afgereisd. De biechtstoel is door een meubelmaker vervaardigd. De kerkrekening is afgehoord. Van de tafel van de H. Geest resteren nog twee

jaarrekeningen, die nu worden opgemaakt. Het kerkhof is ommuurd. De schoolmeester - koster, Georgius Havelaers, is vanuit Pulderbosch naar hier gekomen. Hij had (in de wintertijd) 112 leerlingen. Hij brengt ze de beginselen van het geloof bij. Er is ook een school op Vroenhout. Daar had hij 60 leerlingen. Er zijn drie vroedvrouwen.

blz. 74

Heerle

Visitatie van de kerk te Herle op 2 mei. Alles vond ik hier in de vorige staat terug, behalve dat ze een nieuwe biechtstoel hebben, door een meubelmaker gemaakt en dat er een nieuw retabel is voor een altaar. De pastoor heeft (met Pasen) meer dan 500 communicanten gehad. Er is één afvallige. De hele kerk ziet er van binnen keurig verzorgd uit, maar aan de buitenkant is die met stro gedekt. Ze doen daar hun best om een pannendak te krijgen. Daartoe willen ze enkele percelen grond in de omgeving van Roosendaal van de hand doen. De rekeningen worden ieder jaar afgehoord. De pastorie is in goede staat van onderhoud. De koster - schoolmeester, Petrus Brandts, heeft uit Herle, Wouw, Kruisland enz. 264 leerlingen. Hij leert ze de beginselen van het geloof en de koorzang. Hij luidt driemaal daags. Ze hebben er één vroedvrouw met een zeer goede naam die onnoemelijk vaak aan het kraambed wordt geroepen.

Visitatieverslag van deken Arnoldus Hesselius, 1647

blz. 77

Wouw

Visitatie van de kerk te Wouw. Het tabernakel voor het Heilig Sacrament is een houten kast op het hoogaltaar, die is voorzien van ijzeren tralies en goed beveiligd met een sterk slot. De monstrans is -naar het mij voorkomt- van een zilver en loodmengsel. De ciborie heeft een zilveren cuppa. Alle verder liturgisch vaatwerk is van zilver. De kelk is van verguld zilver, maar met ik weet niet hoeveel smerige vlekken aan de binnenkant. De altaarstenen zijn heel en onbeschadigd. Er waren (met Pasen) 1060 communicanten. Een stenen doopvont staat in de sacristie maar zonder slot. De namen van de gedoopten, hun ouders en peetouders, van de

gehuwden en van de overledenen worden keurig in aparte registers ingeschreven. Er is een kwestie over de grafsteen van de overleden drossaard, omdat die steen boven de rest van de kerkvloer uitsteekt. De koren zijn zeker erg klein voor zoveel kerkbezoekers. De schoolmeester past niet zo goed in deze plaats. Op het volgende feest van St.-Jan moeten ze hem zeker zijn ontslag geven. Gezien de grootte van deze plaats heeft hij maar weinig leerlingen. Hij luidt driemaal daags. In alle gehuchten van Wouw zijn scholen voor de kinderen opgericht. Er is catechismusuitleg. Wegens het vertrek van de ene en de komst van de andere secretaris is er niets te vermelden over de jaarrekeningen.

blz. 77

Heerle

Visitatie van de kerk te Herle. Patrones is de H. Gertrudis. Het tabernakel voor het Heilig Sacrament is op het hoogaltaar in een houten kast, goed beveiligd met een stevig slot. De sleutels ervan worden bewaard in de pastorie. Al het liturgisch vaatwerk en de ornamenten zagen er zuiver uit. De hele kerk oogt schitterend en verzorgd. De altaarstenen zijn heel en onbeschadigd. Er waren (met Pasen) ongeveer 495 communicanten. Er is daar een priester van het bisdom, die voorbeeldig leeft. Hij koopt zijn levensmiddelen bij de heer pastoor. Hij doet de vroegmis en in Wouw de missen die onlangs door de drossaard zijn gefundeerd. De doopvont is goed beveiligd en vernieuwd. De jaarrekeningen worden ieder jaar opgesteld en afgehoord. De eigendomsregisters worden door de pastoor bewaard. De koster - schoolmeester, Petrus Brandts, heeft 150 leerlingen, waarvan een groot gedeelte uit Wouw afkomstig is. Hij leert ze de koorzang en de beginselen van het geloof. Hij luidt driemaal daags. Op zon- en feestdagen zijn er collecten onder de mis. Het kerkhof is beveiligd tegen vee en ziet er netjes uit. De pastorie is in goede staat van onderhoud. De heer pastoor klaagt over de schade die is aangericht door de Franse (troepen). In plaats van zijn dienstmeisje heeft hij nu de weduwe van zijn overleden broer in huis.

III. Opnieuw: de parochies van Wouw en van Heerle 1615 - 1647

De eerste helft van de 17^e eeuw is voor Wouw en Heerle een tijd geweest van herstelwerkzaamheden aan huizen en akkers, van wederopbouw van parochies en van kerken door mensen die langzamerhand naar hun woonplaatsen waren teruggekeerd. In de jaren 1580 - 1590 waren velen op de vlucht geslagen als gevolg van het oorlogsgeweld dat hier toen fel woedde. Ze hadden elders een veiliger heenkomen gezocht. Om het bezit van het kasteel van Wouw is nooit eerder en later zoveel militair geweld ingezet als tussen 1573 en 1605, de ruim dertig jaren waarin het maar liefst zes keer van eigenaar wisselde: in 1573 is het in Spaanse handen. Vier jaar later, in 1577, wordt het bezit van de Staatse troepen; in 1581 komt het door het verraad van de eigen Markies Jan van Wittem weer in de macht van het Spaanse leger. In dat jaar trekt een Spaanse legerafdeling onder leiding van Haultepenne brandschattend door Wouw. Franse troepen veroveren het kasteel in 1583 voor de Staatsen. In 1587 weet de hertog van Parma het voor Spanje terug te veroveren, terwijl eindelijk in 1605 de Staatse Prins Maurits het kasteel definitief bezet. Korte tijd later is het als vesting ontmanteld en verloor het Wouwse kasteel elke militaire betekenis.⁴¹

In dat oorlogsgeweld was de schitterend ogende gotieke Wouwse kerk - nog maar goed zestig jaar eerder geheel voltooid - in 1581 door de "furie van Haultepenne" totaal uitgebrand, een lot dat de kerk met meer particuliere Wouwse woningen deelde. Eerst in 1611, dus dertig jaar na de brand, werd op kosten van de St.-Bernardusabdij te Hemiksem het priesterkoor hersteld en in 1614 volgden de kruiskoren.⁴²

Van de voordelen van het Twaalfjarig Bestand hebben parochies natuurlijk gebruik gemaakt, maar zeker na afloop ervan (1621) zal men ook in Heerle en Wouw zich angstig en onzeker hebben afgevraagd hoe de oorlog en de protestantisering zich in deze streken verder zouden gaan ontwikkelen. De verslagen wekken de indruk, dat het in de heerlijkheid Wouw toch betrekkelijk rustig is gebleven, en dat het werk aan de parochies en de kerkgebouwen ongemoeid kon doorgaan. En met succes. De 700 paas-communicanten van Wouw uit 1616 zijn uitgegroeid tot 1400 in 1635; in het laatste visitatiejaar 1647 is er een teruggang naar

1060. In de parochiekerk van Heerle kwamen op Pasen van het jaar 1616 niet meer dan 120 mensen te communie. Dat waren toen alle parochianen boven de 12 jaar. In 1647 zijn het er maar liefst 495, natuurlijk met communicanten van elders erbij. In dertig jaar een groei van $\pm 400\%$! Dit is alleen maar toe te schrijven aan zich verbeterende en stabiliserende leefomstandigheden in Heerle en Wouw, waarvan beide parochies bewust gebruik maakten.

Een tweede positieve indruk is, dat Wouw en Heerle in die jaren, vergeleken met veel andere parochies in de dekenaten Bergen op Zoom en Breda, in eigen gelederen amper met afval van de katholieke godsdienst te maken hebben gehad.

Opvallend rept Hesselius met geen woord over de gevolgen voor de pastoors van Heerle en van Wouw in de "retorsiejaren" 1636 -1638, wanneer ze, net als de overige collega's verplicht worden om de wijk te nemen en met hun parochiewerk te stoppen. De Staten Generaal namen deze plaagmaatregel, omdat de katholieken het de gereformeerden in deze streken moeilijk zouden hebben gemaakt om hun godsdienst uit te oefenen. In de jaren 1636, 1637 en 1638 heeft deken Hesselius de parochies in zijn dekenaat niet gevisiteerd.

De serie visitatieverslagen geeft ons bovendien een kijk op

1. het morele aanzien dat de pastoor, zijn helpers en de bestuurders in de parochie al of niet hadden;
2. de zorg van de pastoor en het kerkbestuur voor de viering van de liturgie in hun kerk;
3. de staat van onderhoud van kerk en pastorie;
4. de verhouding van de pastoor en zijn bestuurders tot de burgerlijke overheid.

1. Het morele aanzien van de pastoor, van zijn helpers en van bestuurders

De algemene indruk in de verslaggeving is dat er sprake is van soms zelfs grote waardering door deken en parochianen voor de oprechte en gewetensvolle inzet van de pastoors en hun helpers. Er is aandacht voor de liturgie in de kerk. De nieuwe catechismus van het concilie van Trente

4

is een bron voor de preken van de pastoor, zeker in de kerk van Wouw, waar zelfs een tijd lang mensen uit Heerle naar kwamen luisteren. Er is zorg voor het godsdienstonderricht aan de kinderen door de koster-schoolmeester. Kinderen uit Heerle bezochten de school in Wouw, totdat in 1632 in Heerle uit de middelen van kerk- en armbestuur aldaar een eigen school is ingericht. Het laatste visitatieverslag, dat van 1647, vermeldt dat er zelfs in alle gehuchten onder Wouw scholen voor kinderen zijn opgericht.

De deken geeft natuurlijk aan zijn bisschop allereerst door wat in zijn ogen tekorten of zelfs misstanden zijn.

a. in Wouw

Meteen al in 1615 ontmoeten we in Wouw een niet met name genoemde kapelaan, die bij de parochianen hoog staat aangeschreven, maar ruzie heeft met de pastoors van Heerle en van Roosendaal en met de Wouwse koster-schoolmeester, die een andere standplaats heeft gezocht. Met Cornelius Jansen van Roij, de nieuwe koster-schoolmeester lopen ze in Wouw het gevaar van de regen in de drup te komen, want in 1616 heet het van hem dat hij het over het algemeen niet al te nauw neemt, aan de drank is en nog bijgelovig ook. De visitor heeft hem er twee keer op aangesproken. De deken-visitor zal hem goed hebben gekend, want eerder was deze Jansen pastoor te Rucphen, een parochie die tot 1641 tot het dekenaat Bergen op Zoom behoorde en dus door de deken werd gevisiteerd. Aanvankelijk lag deze pastoor Jansen goed bij de inwoners van Rucphen: ze gaven hem turf en beloofden hem zes of zeven Vlaamse Ponden extra per jaar aan inkomsten. Het is echter bij die belofte gebleven. Men heeft hem daar tenslotte toch als pastoor afgezet. In Wouw schijnt hij zijn leven te hebben gebeterd, want de volgende jaren schrijft de deken over hem, dat de Wouwenaars hem prijzen. De gemeente verhoogde zelfs zijn (schoolmeester-)salaris. In 1622 lijkt hij bevorderd tot kapelaan, helper van de pastoor in de zielzorg. In 1623 is wellicht ziekte er de oorzaak van, dat hij het werk in de school moest opgeven; in 1626 vermeldt het visitatieverslag zijn overlijden.

In 1622 is de Wouwse pastoor Marcus de Grove, op wiens leven en werk niets viel aan te merken, opgevolgd door Joannes Baesrode. Sommige

parochianen hebben in 1628 klachten over hem. Het is merkwaardig dat deken Hesselius niets vermeldt over de inhoud van die openbare klachten: de regelmatige afwezigheid van deze pastoor, zo zelfs dat mensen in Wouw stierven zonder de sacramenten te hebben ontvangen, dat men niet voor de kerk kon trouwen en kinderen na de geboorte te lange tijd moesten wachten op het doopselsacrament, waarover in "Woide ... die Wouda" verwezen wordt naar een resolutie van drossaard en schepenen hieromtrent uit februari 1626.

Misschien ging hij ook al te familiair om met zijn dienstmeisje, dat hij overigens, zo stelt de visitator tevreden vast, heeft weggestuurd.

Het verslag van 1633 wekt de indruk dat heel Wouw een en al ruzie is met roddel en achterklap rond de kerkelijke en burgerlijke leiders en hun onderlinge verhoudingen. Over de pastoor, nog altijd Joannes Baesrode, doen weer praatjes de ronde vanwege het nieuwe dienstmeisje dat hij in huis heeft genomen. En de kapelaan, Joannes Perx, is onderwerp van gesprek omdat hij al te graag borreltjes drinkt en dan over mensen kletst. Ook de koster, Petrus Brandt, blijft niet achter: men kent zijn onbeheerste manier van leven. Overigens doet hij zijn werk naar behoren. Hij leidt zelfs enkele jongens op tot misdienaars en koorzangertjes. Tot 1635 komen we hem in Wouw tegen. In 1644 vervult hij dezelfde functie in Heerle. Hij heeft dan maar liefst 264 leerlingen, afkomstig uit Heerle zelf, maar ook uit Wouw en Kruisland.

Over de bestuurders van de kerkfabriek en van de tafel van de H. Geest wordt meermalen in de verslagen gezegd dat zij gerespecteerde en goede katholieke mensen zijn.

b. In Heerle

De pastoor in de Heerlese parochie van 1615, Hermannus Bevers, valt bij de mensen in de smaak. Volgens de deken doet hij zijn werk goed. Uit waardering brengt de deken hem dan ook thuis een bezoek, als de pastoor ziek is. De deken vindt hem een goede en vrome man, van wie de mensen terecht houden en voor wie ze bewondering hebben om zijn uiterst integere levenswijze.

Het is de vraag of deze pastoor zich even kwaad heeft gemaakt als deken Hesselius over het misbruik te Heerle, dat men na de doop van

een pasgeborene onmiddellijk -met het gedoopte kind nog in een deken gewikkeld- de herberg binnen stapte om er ter ere van de nieuwe boreling te gaan feesten.

In 1632 is er op Heerle een nieuwe pastoor, Cornelius Vermeeren. De deken vermeldt er uitdrukkelijk bij, dat hij de opleiding had gevolgd op het seminarie van Antwerpen. De priesterseminaries zijn een vrucht van het concilie van Trente. Met een eigen en gesloten opleiding probeerde men de priesters een hogere wetenschappelijke en geestelijke vorming te geven, zodat de bisschop zekerder kon zijn van hun bekwaamheid als zielzorger en van het peil van hun geestelijk leven. Vóór Trente bestond er geen eigen priesteropleiding. Sommigen leerden -na een humanioraopleiding- "het vak" bij een functionerende pastoor, anderen leerden het door zelfstudie of werden in een klooster opgeleid. Slechts enkelen volgden een universitaire theologieopleiding, zoals b.v. de Wouwse pastoor Baesrode achter de rug had. Hij was "licentiatus", wij zouden zeggen "doctorandus" in de theologie.

Toch bleven ook over pastoor Vermeeren praatjes vanwege zijn dienstmeisje niet uit. De deken heeft beiden erover aangesproken. Het dienstmeisje zal tenslotte de 180 gulden, die ze nog van de pastoor tegoed had, wel hebben gekregen en eerst daarna zijn vertrokken, want in 1647 heeft de pastoor in haar plaats de weduwe van een overleden broer in huis genomen.

Over de koster-schoolmeesters heeft de deken geen negatieve berichten vermeld. Een tijd lang was er geen school en dus geen schoolmeester. In 1620 gaan 21 leerlingen van Heerle naar de school van Petrus Brandt in Wouw. Wel was er een koster, maar die ging er in 1631 met gestolen geld van de kerk vandoor. Hij verdiende er 30 gulden per jaar; blijkbaar vond hij zich onderbetaald.

In 1632 is in Heerle met geld van kerk- en armbestuur een eerste school ingericht. De schoolmeester, Joannes Pieters, heeft meteen 36 leerlingen. Er zit een onwaarschijnlijke groei in het aantal kinderen dat naar de Heerlese school komt: in 1643 zijn dat 170 kinderen en in 1644 zijn het er zelfs 264.

In veel visitatieverslagen over Heerle komen we de opmerking tegen, dat de bestuurders van de kerkfabriek en van de tafel van de H. Geest

degelijke, gewaardeerde en goede katholieke mannen zijn. Ze stonden in aanzien.

2. De zorg die de pastoor en het kerkbestuur besteden aan de liturgie in hun kerk

Het is haast onvoorstelbaar met welk een minutieuze accuratesse de deken in de parochiekerk en in de sacristie ervan rondneust om te zien hoe alles wat met de liturgievieringen en met het toedienen van de sacramenten te maken heeft er bij staat en hoe gedetailleerd hij dit in de verslagen beschrijft, ook al blijkt hij zich wel eens te vergissen.

Langzamerhand zien we met name het liturgisch vaatwerk, dat aanvankelijk van koper of tin was, vervangen worden door zilveren en zelfs verguld-zilveren exemplaren.

Ook lijkt het aan de visitaties te danken te zijn, dat eveneens langzamerhand de aanwezige en vaak verouderde boeken voor de liturgie en de toediening van de sacramenten vervangen worden door de nieuwe, die door Rome na het concilie van Trente zijn voorgeschreven.

a. Wouw

Dat de deken met recht en reden bekijkt hoe het in het kerkgebouw met de kwetsbaarheid van de tabernakelkast is gesteld, blijkt wel als er op 1 mei 1618 in de Wouwse kerk is ingebroken en het tabernakel is geforceerd. De ciborie werd gestolen, nadat de dieven heiligschennend de H. Hosties op de kerkvloer hadden gegooid. De kerkfabriek had nog het geluk, dat de kleine ciborie die gebruikt werd om bij zieken de communie thuis te brengen en die ook in het tabernakel werd bewaard, niet was gestolen. In 1627 wordt in dezelfde kerk opnieuw ingebroken en weer is het tabernakel het doelwit van de dieven: ze stelen een zilveren kelk van honderd gulden. Een jaar later is er een derde geval van kerkdiefstal: het bovenstuk van de verguld-koperen monstrans wordt vermist.

Nog in 1630 klaagt de deken over het slecht beveiligde tabernakel, maar twee jaar later is er een sterker tabernakel gemaakt midden op het hoogaltaar, dat overigens in 1639 met een ijzeren plaat moet worden versterkt. Het jaar daarop blijken er zelfs tralies voor het tabernakel te zijn

aangebracht, dat bovendien een sterk slot heeft gekregen. De deken kan wat dit punt van zijn checklist betreft voortaan tevreden zijn.

b. Heerle

Door de controleverhalen over de liturgische uitrusting van de kerk te Heerle loopt jaren lang de rode draad van "de biechtstoel die ontbrak en er tenslotte toch kwam". Die rode draad begint al in 1617 met de simpele mededeling dat er geen biechtstoel is; ook in 1618 ontbreekt die nog. Twee jaar later laat de deken-visitorator ons weten, dat de pastoor tijdens het biechthoren op een gewone huis-tuin-en-keukenstoel zit. Terwijl het intussen voorschrift is geworden, dat hij door een traliewerk van zijn biechteling gescheiden zal zijn; dit om al te familiale verhoudingen tussen biechtvader en penitent te voorkomen. Het gaat tenslotte om een sacrament. 1626: er is nog steeds geen biechtstoel. In 1630 vergist zich deken Hesselius. Hij stelt vast dat er in Heerle eindelijk een biechtstoel van traliewerk voorzien is aangeschaft, maar een jaar later schrijft de visitorator zelf dat die er (nog steeds) niet is. In 1632 moet hij, nu voor de zevende keer, wijzen op het ontbreken van een getraliede biechtstoel. Fijntjes vermeldt hij, dat de pastoor eigenlijk wel aan de vereiste manier van biechthoren voldoet. Hij heeft immers bij het biechthoren zijn huisstoel achter de traliehekken van de doopkapel gezet, terwijl de rouwmoedige biechteling aan de andere kant van datzelfde hek is neergeknield. Het hoogtepunt van dit Heerlese biechtstoelverhaal treffen we aan in 1635: "Als ze in Antwerpen (de bisschop en de zijnen) graag hebben dat ik een biechtstoel met traliewerk aanschaf, dan moeten ze die ook maar betalen!", vertrouwt hij aan collega's uit Halsteren en Roosendaal toe. In 1639 zwicht eindelijk de pastoor, maar dan is een kerkmeester de dwarsligger: die betaalt niet voor een nieuwe biechtstoel, terwijl er wel geld voor is. Dus blijft de keukenstoel in de kerk. Toch is deze langsepende kwestie in 1641 tot het gewenste einde gekomen: de meubelmaker heeft een nieuwe biechtstoel afgeleverd met traliewerk en al. De pastoor zag voor Pasen in dat jaar meer dan 400 mensen van het nieuwe liturgische meubel gebruik maken. Door de deken, die gedacht zal hebben "de aanhouder wint", wordt de aanwezigheid van de nieuwe aanwinst in 1643 en 1644 bevestigd. In Wouw wordt in 1626 voor de

eerste keer melding gemaakt van een biechtstoel met traliewerk.

3. De staat van onderhoud van kerk, pastorie en kerkhof

a. Wouw

Ook de grote gotische kerk van Wouw, die in het eerste kwart van de 16^e eeuw was gebouwd, werd in 1581 zwaar beschadigd door de dorpsbrand die er als gevolg van oorlogsgeweld woedde. De koren, zijbeuken en het hele middenschip waren ingestort. Middenschip en zijbeuken blijven gedurende de volgende twee eeuwen helemaal open liggen. Weer en wind hebben er dan vrij spel. Het priesterkoor en de twee kruiskoren had men zo goed mogelijk hersteld en van nieuwe daken voorzien. Met een hoge dwarsmuur was deze kleine kerkruimte afgescheiden van het vernielde middenschip. De ruimte, waar zich in onze tijd de verwarmingsinstallatie van de kerk bevindt, was toen de sacristie. De machtige toren, daterend uit het laatste kwartaal van de 15^e eeuw, stond nog overeind, zij het ook danig beschadigd.

Zo trof deken Hesselius de Wouwse kerk aan, toen hij die in 1615 voor de eerste keer visiteerde.

In 1620 stelt hij vast dat de kleine vieringtoren -die enkele jaren eerder ook zal zijn vernieuwd- naar beneden dreigt te storten en adviseert die voorlopig met balken te stutten. Twee jaar later ziet hij mankementen aan het kerkdak en in 1628 is het dak van de pastorie aan restauratie toe. De deken ziet in 1631 dat de hele kerk intussen in een behoorlijke staat verkeert. Het jaar daarop moet het in Wouw flink hebben gestormd, want van de kerk waren raampanelen uitgewaaid. Toen werden er ook reparaties aan de pastorie uitgevoerd. Het zullen maar lichte herstelwerken zijn geweest, want volgens Hesselius is enkele jaren later (1639) restauratie van de pastorie dringend nodig. Het is waarschijnlijk dat bij de brand van 1581 ook de luidklokken in de kerktoren verloren zijn gegaan, want in 1635 kreeg Wouw twee nieuwe luidklokken. Een zware, een tiendklok, beschikbaar gesteld door de abdij te Hemiksem, en een lichte, geschonken door de gemeente.

Het Wouwse kerkbestuur is intussen enigszins overmoedig begonnen om opnieuw, net als vóór 1581, in het priesterkoor gewelven te laten aanbrengen. Na afloop is er ruzie ontstaan over de vraag: wie zal dat

betalen? De abdij, de kerkfabriek, de gemeente of alle drie?

Opvallend in deze jaren is het groeiend aantal altaren in de kerk van Wouw. In 1618 zijn het er acht. In 1626 is er nog een altaar bijgekomen. In 1630 is een vierde altaar van een retabel voorzien en twee jaar nadien telt de deken er zes. De kerkfabriek beschikte kennelijk over ruime middelen, want in dat jaar werd ook voor 1300 gulden het hoogaltaar vernieuwd, dat bovendien versierd kon worden met nieuwe antependia van zijde en van verguld leder. In 1633 worden twee nieuwe altaren vermeld: een Leonardusaltaar en een Hubertusaltaar. En dat allemaal in die beperkte kerkruimte! Geen wonder dat er klachten ontstaan over ruimtegebrek voor de zondagse kerkgangers.

Op het grondgebied van de St.-Lambertusparochie bevonden zich ook nog enkele kapellen. Een op Vinkenbroek, een op Vroenhout waarvan in 1617 alleen nog de muren overeind stonden. In 1626 is deze kapel, "die groot en mooi was" geheel ingestort en zijn de goederen ervan "achter de wolken verdwenen". Van de kapel op Haiink waren eveneens enkel nog maar de muren te zien. Den Hil (huidige kruising Plantagebaan - Westelaarsestraat) wordt als laatste plaats genoemd waar in die dagen een kapel stond. Het onderhoud van die kapellen was vermoedelijk in handen van de buurtbewoners.

Controle op een goede afsluiting van het kerkhof vindt ook regelmatig plaats om te voorkomen dat het voor nevendoeleinden werd gebruikt, zoals in Rucphen, waarover te lezen staat dat de pastoor een gedeelte van het kerkhof gebruikte om er zijn groenten te kweken.

b. Heerle

De parochiekerk van Heerle die in de eerste helft van de 17^e eeuw door deken Hesselius werd gevisiteerd, zal er best wel oud hebben uitgezien. In 1307 was door de bisschop van Luik toestemming gegeven om in Heerle een "doopkapel" te bouwen. Spoedig hierna zal er een eerste kerk zijn opgericht. Het was een betrekkelijk klein gebouw met een rieten dak en een klokkentoren er naast. Het eerste wat Hesselius bij zijn bezoek in 1616 aan die klokkentoren signaleert, is dat die nodig aan restauratie toe is. Omdat de toegang tot de kerk, het kerkportaal, niet onder de toren was, kon in 1623 de pastoor in de ruimte onder die toren een noodverblijf

voor zichzelf inrichten, omdat in dat jaar de pastorie voor een groot deel was verwoest. Waarschijnlijk als gevolg van rondtrekkende Staatse en Spaanse troepen, die elkaar het bezit van de steden Steenberg en Bergen op Zoom bevochten.

Omdat de kerk een oud gebouw was, is het niet verwonderlijk dat er grote mankementen gingen ontstaan. Zo is in 1626 het dak van de sacristie ingestort, waardoor die ruimte onbruikbaar werd. Vijf jaar later heeft de kerkfabriek plannen om de toren en de muren van de kerk te gaan restaureren. Het jaar daarop al heeft de kerk een goed nieuw dak gekregen, het portaal van de kerk uitgezonderd. Ook de klokkentoren is dan onder handen genomen, want in 1633 is er een nieuwe luidklok besteld. Toen die klok werd afgeleverd, bleek de klank ervan niet helder te zijn. De klok is opnieuw gegoten. De sacristie had in de dakloze periode zoveel te lijden gehad, dat die, voorzien van een nieuwe (maar slechte) dakbedekking, toch voor gebruik eigenlijk niet meer in aanmerking kwam. Opnieuw geeft Hesselius in 1640 het advies tot dringende restauratiewerken aan de kerk. Drie jaar later ziet de pastorie er in ieder geval goed verzorgd uit. Vanuit deze woning doet de pastoor blijkbaar zijn werk zo goed, dat er steeds meer mensen naar de kerk komen, die daarom te klein dreigt te worden. Met weinig kosten echter, zo wijst Hesselius aan, kan de kerkruimte worden vergroot.

In 1644 ziet de hele kerk er aan de binnenkant keurig verzorgd uit en denken de kerkbestuursleden erover om een paar percelen grond onder Roosendaal te verkopen, met de opbrengst waarvan ze zich voorstellen hun kerk van een pannendak te gaan voorzien. Dat zal best een verantwoorde beslissing zijn geweest, want tot drie keer toe vermeldt Hesselius dat de parochie van Heerle welgesteld was, naar verhouding veel inkomsten uit bezittingen genoot.

Ook in deze parochie is in al die jaren van visitatie zorg besteed aan een goede afsluiting van het kerkhof.

4. De verhouding van de pastoors en hun bestuurders tot de burgerlijke overheid

In de jaren waarin deken Hesselius de kerken van Heerle en van Wouw visiteerde, was Jhr. Cornelio de Peeters hier drossaard. Weliswaar werd

4

de schepensbank gevormd door inwoners uit beide plaatsen zelf, maar uit de verslagen wordt duidelijk, dat de drossaard het vaak alleen voor het zeggen had. Dat zal alles te maken hebben gehad met zijn sterke persoonlijkheid en met het besef in zijn functie de vertegenwoordiger van de markies te zijn. Ook al wordt deze De Peeters in "Woide ... die Wouda" op blz. 196 "de grote voorvechter van de roomsen" genoemd, zijn grote invloed is voor pastoors in beide parochies vaak knap lastig geweest, zoals Hesselius heeft beluisterd.

In 1622 vermeldt het visitatieverslag voor het eerst "een ruzie van de pastoor van Wouw met de drossaard en de zijnen"; die is dan gelukkig gesust. Het zullen dezelfde ruzies zijn, die Hesselius in 1620 al noemt. Waar die over gaan, vermeldt hij niet aan zijn bisschop, "want", zegt hij, "u bent er beter van op de hoogte dan ikzelf".

Toen in 1626 de Wouwse parochie geen kapelaan meer had, veronderstelde de pastoor, dat de inkomsten die de kapelaan voorheen genoot uit een tot dat doel bestemd gemeentelijk fonds, automatisch aan dat fonds of aan de kerk zouden toekomen. Nee, de gemeente eigent ze zich toe. En de 42 gulden per jaar die de kapelaan uit een markizaatsfonds altijd kreeg voor zijn diensten op het kasteel van Wouw, eigent de drossaard zich toe. Wel zegt hij erbij dat hij de H. Missen die voor dit geld moeten worden gecelebreerd, elders zal laten opdragen. Of dit werkelijk ook gebeurt onttrekt zich aan de controle door de deken. In datzelfde jaar zijn er over de drossaard nog meer kerkelijke klachten: hij wil voortaan persoonlijk aanwezig zijn te Heerle bij het afhoren van de jaarrekeningen van kerk- en armbestuur aldaar, maar vraagt daar wel drie gulden per keer voor. Bovendien zit hij de pastoor van Heerle dwars, doordat de drossaard kans ziet "voor een appel en een ei" een tiende te pachten, waarvan het derde deel vanouds behoort tot de jaarinkomsten van de pastoor. Maar nu stelt dat derde deel van die al te goedkope tiende niets meer voor en protesteert en weigert de pastoor zijn aandeel, terwijl zijn salaris toch al aan de krappe kant is.

In 1630 blijken de schepenen van Wouw de goederen (gronden), waaruit tot voor enkele jaren de Wouwse kapelaan inkomsten genoot, te verhuren aan zichzelf! "Ze betalen wanneer en zoveel als het henzelf uitkomt"! Uiteraard volgt er weer protest van de pastoor.

4

Ieder jaar moeten de jaarrekeningen van de kerk- en armbesturen in het openbaar worden verantwoord. In tegenwoordigheid van burgerlijke en kerkelijke overheid. In 1632 blijkt er in Wouw al twaalf jaar geen verantwoording te zijn afgelegd van de rekeningen van de tafel van de H. Geest. Allen geven de drossaard daarvan de schuld. Wat zijn aandeel is in deze blokkade wordt niet vermeld. In 1635 blijkt wel dat voortdurende ruzie tussen de pastoor aan de ene kant en de drossaard en de gemeente aan de andere kant met dit alles te maken heeft. Wellicht bestond er verschil van inzicht over de besteding van de inkomsten van de tafel van de H. Geest. De geschillen met de drossaard beperken zich opnieuw niet alleen tot Wouw. In 1639 wijst Hesselius erop dat "ze in Heerle ruzie hebben met de drossaard over een aangelegenheid, die uw Hoogwaardige Excellentie bekend is". Het zal over een belangrijke kwestie zijn gegaan, anders ga je er niet mee naar de bisschop. Vermoedelijk zijn het opnieuw geldzaken geweest waarover geruzied werd, zoals in het verslag van 1640 vermeld wordt. "De pastoor en zijn parochie" stonden "tegenover de drossaard en de gemeentesecretaris". De conflicten die er 1643 waren tussen de pastoor van Heerle en die van Wouw aan de ene kant en de Wouwse overheid aan de andere kant, waarover te lezen is in "Woide ... die Wouda" op blz. 195, vermeldt Hesselius niet. Als die conflicten inderdaad te maken hadden met vóór-Tridentijnse negatieve eigenschappen in beide pastoors, als wilden die terugkeren naar de oude rechten van de kerk, zoals Delahaye suggereert, dan zouden ze aan deken Hesselius zeker niet zijn ontgaan. Die te signaleren was toen immers al dertig jaar lang het voornaamste doel van zijn parochievisitaties.

De laatste, niet nader bepaalde klacht die Hesselius vermeldt over des drossaards gedrag komt uit mond van de kapelaan, over wie Wouw in 1643 beschikt. Tot zelfs na diens overlijden heeft Jhr. Cornelio de Peeters kerkelijke last veroorzaakt: de grafsteen tot gedachtenis aan hem en zijn echtgenote in het hoogkoor van de kerk blijkt zó hoog boven de kerkvloer uit te steken, dat Hesselius er klachten over hoorde. Mogelijk is de pastoor zelfs nu nog over hem gestruikeld!

P.J.M. Berende, em.pastoor

Noten

¹ in 1612, althans volgens Rogier, Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16^e en 17^e eeuw, blz. 598. Toebak vermeldt steeds als jaar 1610.

² Toebak o.c. A, blz. 17-18

³ Al in het jaar 585, op de 2^e Synode van Macon, werd voor dat bisdom de tiendprestatie een kerkrechtelijke verplichting. De Kerk kreeg formeel het recht op de tienden, d.w.z. op 10% (of vaak nog meer) van de jaarlijkse opbrengst van cultuurgronden. Deze vorm van kerkelijke inkomstenbelasting kon zelfs vanaf 764 in het hele koninkrijk van Pepijn, vader van Karel de Grote, met behulp van de sterke arm van de wereldlijke overheid worden afgedwongen. Bij sommige middeleeuwse abdijen treffen we daarom nog steeds de zgn. "tiendschuren" aan.

Bij graanproducten op bestaande cultuurgrond sprak men van de *grote of grove* tiend; ging het om nieuw ontgonnen gronden, dan vielen de producten daarvan onder de *novale* tiend; andere veldvruchten vielen onder de *kleine* tiend; wanneer het tenslotte dieren betrof, sprak men van *krijtende* tiend.

Met de *tiendklok* in de plaatselijke kerktoeren werd er geluid als de rentmeester voor zijn baas de tienden in ontvangst kwam nemen.

In tiendrechten ontstond een omvangrijke handel. Ze werden in leen gegeven, verkocht of verhuurd. (Cfr. C.H. Slager, De Ambachtsheerlijkheid van Oud- en Nieuw-Vossemeer en het *Tiendrecht* blz. 41-47)

⁴ De St.-Gertrudiskerk te Bergen op Zoom was tot ± 1580 een zgn. collegiale kerk. Dat wil zeggen dat aan die kerk diverse priesters verbonden waren, die niet voor de zielzorg waren aangesteld maar dagelijks in de kerk samen het gezongen getijdengebed moesten verrichten. Ze woonden in de nabijheid van de kerk en vormden tezamen het stadskapittel. Ze ontvingen hun inkomsten uit beneficijs (renten van geldelijke fondsen) die door kerkelijke stichtingen of door particuliere personen eens tot dat doel waren gevestigd. Omdat kerkelijk Heerle in 1307 voornamelijk vanuit de Bergse St.-Gertrudiskerk is ontstaan, werd het later daar gevestigde stadskapittel benoemingsgerechtigd voor de zielzorg in de parochie te Heerle, waar de kerk eveneens naar St.-Gertrudis werd genoemd. Na 1580 kwam de St.-Gertrudiskerk van Bergen op Zoom in handen van de gereformeerde religie. De 10 kanunniken verlieten de stad Bergen op Zoom na evenwel veel van hun rechten te hebben veiliggesteld (Toebak o.c. A, blz. 47).

⁵ zie Woide ... die Wouda, Albert Delahaye, W.A. van Ham en J.H.F. Bos, 1980 blz. 179.

⁶ De bladzijde-nummering verwijst maat het genoemde boek van Toebak.

⁷ In iedere kerk worden deze drie heilige oliën gebruikt: 1. olie der geloofsleerlingen bij de doop; 2. chrisma, eveneens bij de toediening van de doop en bij de toediening van het vormselsacrament; 3. olie bij de toediening van het sacrament van de ziekenzalving. Ieder jaar opnieuw worden op Witte Donderdag (in de Goede Week) door de bisschop deze heilige oliën gewijd.

⁸ De bisschop heeft hierbij aangetekend: "de deken moet er nu een meenemen en dat aan hen doen toekomen". Het "pastorale" is een handboek ten gerieve van de zielzorg, waarin richtlijnen en voorschriften betreffende bepaalde concrete zielzorgsituaties.

⁹ Een beneficie, verbonden aan een bepaald altaar, wil zeggen dat een persoon een bepaald geldbedrag aan de kerkfabriek heeft geschonken, uit de renteopbrengst waarvan jaarlijks een of meer H. Missen aan dat altaar moeten worden opgedragen tot intentie van de schenker. De geldelijke vergoeding (stipendium) voor de H. Mis(sen) behoorde tot de inkomsten van de pastoor, die dan de "possessor" van het beneficie werd genoemd, de bezitter. In veel middeleeuwse kerken kwam het voor dat, tot het voldoen aan de beneficie-verplichtingen, zelfs een aparte priester was aangesteld (zgn. "altarist"). Sommige van die priesters zagen kans om zich een cumulatie van beneficijs toe te eigenen. Trente heeft dit verder onmogelijk gemaakt. De vestiging van een beneficie werd schriftelijk vastgelegd in de registers van de kerk.

¹⁰ Hesselius gebruikt in zijn visitatieverslagen de kerkrechtelijke term "haereticus" = ketter, om er de aanhangers van de nieuwe gereformeerde religie mee aan te duiden.

¹¹ Bedoeld is: de ciborie met geconsacreerde hosties.

¹² Het bovenste, bekervormig gedeelte van een kelk, waarin de wijn wordt gegoten of -in geval van een ciborie- de hosties worden bewaard.

¹³ Een corporale is een kleine vierkante witte linnen doek, die tijdens de H. Mis over de twee altaardwalen heen op de plaats van de altaarsteen wordt gelegd en waarop het hostiebrood en de kelk worden geplaatst.

¹⁴ De pastoor van een kleine plaats als Heerle in die tijd kende zeker al zijn parochianen. Als hij ieder jaar op Pasen de communicanten telde (aan de hand van het tevoren afgetelde aantal hosties in de ciborie), dan wist hij precies hoeveel van zijn parochianen de verplichting van de Paascommunie nakwamen en hoeveel niet.

¹⁵ Een monstrans is een liturgisch gebruiksvoorwerp, waarin de geconsacreerde Heilige Hostie in een glazen middencirkel kon worden ingebracht om die ter aanbidding te tonen aan de kerkbezoekers (= "uitstelling van het Allerheiligste"). Aan het slot van zo'n aanbidding, waarin werd meegezongen en meegebeden, gaf de priester met de monstrans de zegen aan de aanwezigen.

¹⁶ Het concilie van Trente heeft een einde willen maken aan de onoverzichtelijke verscheidenheid en willekeur in kerkelijke vieringen die op vele plaatsen waren ontstaan; voor de viering van de liturgie in de kerken van de Latijnse ritus en de toediening van de sacramenten heeft het concilie het gebruik van dezelfde boeken geboden. De kerkleiding te Rome heeft deze gepubliceerd en voorgeschreven. Daarom worden ze "Romeins" genoemd. Ook blijktens deze dekenale visitatieverslagen heeft het een hele tijd geduurd, voordat die boeken inderdaad in alle parochiekerken aanwezig waren, werden gebruikt en er dus een eenheidsliturgie ontstond.

¹⁷ De klacht van deze oprechte, eenvoudige en vrome pastoor van Heerle over zijn te geringe inkomsten moet wel serieus worden genomen. De deken deed dat ook: "Ik hoop dat hij inmiddels is geholpen", voegt hij er meteen aan toe. Een aanwijzing, dat gewone dorpspastoors ook in die tijd hun werk niet deden omwille van het salaris. Zo smeekt de pastoor van Rucphen in 1641 de deken om enige verhoging van zijn salaris uit de inkomsten van de St.-Bernardusabdij in Hemiksem, waartoe hij behoorde; "of dat hem tenminste (de opbrengst van) het stukje grond gegeven wordt, dat zijn overleden voorganger, pastoor Baesrode, aan de abdij heeft nagelaten".

In 1630 verdient de oude en zieke pastoor van Terheijden zó weinig, dat de visiterende deken aan het bisdom voorstelt om de vergoeding voor dit pastoraat tijdig te verhogen, opdat de ketters -die in Terheijden niet op hun mondje gevallen bleken te zijn- na het overlijden van deze pastoor niet meteen op de kerk en alle toebehoren beslag zullen leggen, als voor zo'n slecht betaald pastoraat wellicht geen katholieke priester als opvolger te vinden zal zijn.

In 1628 is er in Rijen een nieuwe pastoor, die zijn werk goed doet maar evenzeer klaagt over zijn geringe salariering. De visitator neemt hem en zijn klacht serieus en schrijft aan de bisschop: "Die man moet geholpen worden".

¹⁸ Aan de voorzijde van het altaarblad bevindt zich in het midden in een verdiepte ruimte een soms uitneembare (draagbare) vierkante steen, waarin zich relikwieën bevinden (als in "een graf") van bepaalde heiligen. Boven die steen wordt tijdens de viering van de eucharistie het corporale opgevouwen, waarop de kelk en het hostiebrood worden geplaatst. Vaak waren in een kerk verschillende altaren opgericht maar beschikte men maar over één altaarsteen, die zonodig van altaar naar altaar verhuisde en daardoor gevaar tot beschadiging opliep. Ideaal was: ieder altaar heeft zijn eigen altaarsteen. Vandaar de controle door de deken!

¹⁹ Een retabel is de opbouw boven de altaartafel (meestal tegen een muur), bestaande uit stenen of houten beeldhouwwerk of schilderijen of een combinatie ervan. In de retabel van het hoogaltaar was meestal het tabernakel ingebouwd. Aan zo'n altaar stond de priester met zijn gezicht naar de retabel gekeerd en met zijn rug naar de mensen.

²⁰ Om te voorkomen dat boeren er hun vee laten grazen of inwoners er hun materialen opslaan, zoals in dorpen in die tijd lang gebruikelijk is geweest.

²¹ Een academische graad in de studie aan een middeleeuwse universiteit. De licentiaat was gerechtigd les te geven in het vakgebied dat hij zelf had gestudeerd. Aan universiteiten van landen als België en Engeland en ook aan de kerkelijke universiteiten te Rome bestaat deze academische graad nog steeds. Aan het licentiaat gaat het baccalaureaat vooraf; het doctoraat is de volgende en hoogste graad van een universitaire studie.

²² Boek met gregoriaanse misgezangen.

²³ Door de synode van het aartsbisdom Mechelen voorgescreven.

²⁴ Vóórdat in 1559 het bisdom Antwerpen werd opgericht hoorden de parochies in het huidige west Brabant tot het bisdom Luik.

²⁵ Gregoriaans psalmenboek.

²⁶ Een antependium is een op houten raamwerk bevestigd kunstig versierd doekwerk, dat op feestdagen voor de onderzijde van het altaar kon worden geplaatst. Dat maakte een rijke indruk.

²⁷ De leden van de kerkfabriek en die van de tafel van de H. Geest waren verplicht de jaarlijkse boekhouding goed op orde te houden. Van de jaarrekeningen werd in het openbaar verantwoording afgelegd: ze werden "afgehoord". Eerst daarna waren die bestuurders gedechargeerd.

²⁸ Uit voorzorg hadden meer kerken in de dekenaten van Breda en van Bergen op Zoom kostbare voorwerpen in depot gegeven aan het bisdom van Antwerpen. Het Bestand was immers juist voorbij (1621) en men was nu bevreesd voor onverwachte overname van parochiekerken en hun toebehoren door de aanhangers van de gereformeerde religie. Dat is eerst in 1648 werkelijkheid geworden.

²⁹ Vermoedelijk voor het winnen van hooi.

³⁰ Is Jhr. Cornelio de Peeters, drossaard te Wouw van 1603 - 1644. In de ruimte onder de Wouwse kerktoeren, rechts achter in de kerk, bevindt zich in de vloer een grafplaat tot gedachtenis aan hem en aan zijn vrouw en waaronder zijn gebeente is herbegraven bij de restauratie van deze kerk in de jaren 1945 - 1951. Voorheen was er een grotere grafsteen als aandenken aan beiden in het hoogkoor van de kerk.

³¹ Fundaties zijn "vooruit bestelde H. Missen". Uit de renteopbrengst van een aan de kerk geschonken geldbedrag (nog bij leven of bij testament) moeten na overlijden van de schenker gedurende een overeengekomen aantal jaren tot zijn intentie H. Missen worden opgedragen ("schenking onder bezwarende titel"). Als aan de bezwarende titel is voldaan, vervalt de geldsom onvoorwaardelijk aan de kerk.

³² Het "ritueel" is het boek waarin de teksten en de bepalingen staan opgenomen die moeten worden gebruikt en in acht genomen bij de toediening van de sacramenten.

³³ Dit lijstje bevindt zich los in het verslag. De tekst luidt als volgt:

'Onser L[ieven] Vrouwen autae in de parochiekerke van Herle heeft eenen rentbrieff van vier gulden des jaers. Item eenen brief van 1 gulden en[de] noch van tien st[ui]vers. Blijckt bij de reekeninge die alle jaere gedaen wort. Item H[eijlig] Cruys autae heeft een halff gemett maden (*weiland*); blijckt bij de registers en [de] reekeninge. Ita est Hermannus Bevers (*Zo is het gesteld met Hermannus Bevers*), behoefteg pastoor in Herle, 5 maii 1622'.

³⁴ Ampullen zijn de kannetjes waarmee tijdens de H. Mis wijn en water aan de priester worden aangereikt, die hij in de kelk giet.

³⁵ Een antifonale is eveneens een boek met gregoriaanse gezangen. "Luiks" wil zeggen: uit de tijd dat de parochie nog tot het bisdom Luik hoorde, voordat in 1559 het bisdom Antwerpen is opgericht.

³⁶ Het zou interessant zijn als kon worden nagegaan of het laat-gotische eikenhouten beeld van St.-Sebastiaan, dat zich nog steeds in de Wouwse kerk bevindt, wellicht tot dit altaar van ± 1630 behoorde.

³⁷ Een lunula is een metalen halvemaan- of cirkelvormig klemmetje, waarmee de H. Hostie in een monstrans kan worden geplaatst. Hoorde minstens van zilver te zijn.

³⁸ Dat portaal bevond zich kennelijk niet -zoals meestal voorkwam- onder de toren.

³⁹ Drie maal daags werd "den angelus" geluid, 's morgens vroeg om 6 of 7 uur, 's middags om 12 uur en 's avonds om 6 uur. Het was een uitnodiging aan de mensen om, waar ze zich ook bevonden, thuis of op het land of onderweg, het gebed "de engel des Heren" (Angelus Domini) te bidden. Sommige kerken hebben dit gebruik nog steeds of hebben het opnieuw ingevoerd. Zo b.v. de Wouwse kerk sinds het uur- en luidwerk in de toren computergestuurd is!

⁴⁰ Voordat een huwelijk gesloten kon worden was vereist, dat drie keer een aankondiging van het voorgenomen huwelijk openbaar werd gemaakt. Zo werden lezers of toehoorders daarvan in staat gesteld om melding te maken van eventuele ongeldig of ongeoorloofd makende beletselen voor dit huwelijk (zoals b.v. bloed- of aanverwantschap in een verboden graad).

⁴¹ Zie Woide ... die Wouda blz. 75

⁴² Zie Woide ... die Wouda blz. 299

